

DZIENNIK URZĘDOWY WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

Katowice, dnia 21 grudnia 2023 r.

Poz. 9936

UCHWAŁA NR LXV/442/2023 RADY MIASTA I GMINY W PILICY

z dnia 12 grudnia 2023 r.

w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Pilica na lata 2024-2027

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2023 r. poz. 40 z późn. zm.) oraz 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r. poz. 840 z późn. zm.) po uzyskaniu pozytywnej opinii Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach,

Rada Miasta i Gminy w Pilicy uchwała, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Pilica na lata 2024-2027 w brzmieniu, jak w załączniku do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Burmistrzowi Miasta i Gminy Pilica.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia i podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Śląskiego.

Przewodnicząca Rady Miasta i Gminy w Pilicy

Barbara Przybylik

Załącznik do uchwały Nr LXV/442/2023
Rady Miasta i Gminy w Pilicy
z dnia 12 grudnia 2023 r.

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY PILICA NA LATA 2024-2027

WRZESIEŃ 2023

Spis treści

1. Wstęp.....	4
2. Podstawa prawna opracowania Gminnego programu opieki nad zabytkami	4
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	5
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	11
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.....	11
4.2. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu.....	14
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	16
5.1. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy ..	16
5.2. Charakterystyka krajobrazu kulturowego gminy Pilica ze wskazaniem obszarów i obiektów o szczególnym znaczeniu	18
5.2.1. Charakterystyka gminy	18
5.3. Zarys historii gminy Pilica	19
5.4. Krajobraz kulturowy.....	22
5.4.1.1. Układ urbanistyczny Pilicy	23
5.4.1.2. Układy ruralistyczne wsi	24
5.4.1.3. Zabudowa miejska	24
5.4.1.4. Zabudowa wiejska	25
5.4.1.5. Założenia rezydencjonalno-obronne	25
5.4.1.6. Cmentarze	27
5.4.1.7. Kościoły i inne obiekty sakralne	28
5.4.1.8 Zabytki techniki	31
5.4.1.9 Zabytki ruchome	31
5.4.1.10. Zabytki archeologiczne	33
5.5. Dziedzictwo niematerialne	36
5.6. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	37
5.6.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków	37
5.6.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków	39
5.6.3. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego	39
5.7. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków.....	40
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy – analiza SWOT.....	42
7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami.....	44
8. Instrumentarium realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami	46
9. Źródła finansowania Gminnego programu opieki nad zabytkami.....	47
9.1. Dotacje.....	48
9.2. Źródła zewnętrznego finansowania – krajowe	50
9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego	52

9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe	53
10. Podsumowanie.....	55
11. Bibliografia.....	56
12. Spis tabel	57
13. Załączniki	57

1. Wstęp

Gminny program opieki nad zabytkami Gminy Pilica na lata 2024-2027 (zwany dalej GPOnZ) stanowić będzie element polityki samorządowej, pozwalający na podejmowanie zaplanowanych działań dotyczących inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Jako materiał bazowy może być wykorzystywany przez środowiska badawcze i naukowe, właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych oraz osoby zainteresowane kulturą i dziedzictwem kulturowym. Opracowanie służyć będzie rozwojowi gminy poprzez dążenie do poprawy stanu zachowania zabytków, eksponowania walorów krajobrazu kulturowego, wykorzystania zabytków na potrzeby społeczne, gospodarcze i edukacyjne.

W GPOnZ wskazano działania skierowane na poprawę stanu zabytków, ich adaptację i rewaloryzację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców i turystów. Dokument uwzględnia uwarunkowania prawne, zewnętrzne oraz wewnętrzne w zakresie ochrony materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Wskazane w nim kierunki działania, tzw. priorytety, szczegółowo opisują zakres oraz cel danego zamierzenia. Realizacja celów zawartych w GPOnZ poprawi w lokalnej społeczności świadomość wspólnoty kulturowej, wzmocni lokalne wartości oraz wspólne korzenie.

W dokumencie określono również źródła finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach wraz z jego otoczeniem. Finansowanie może odbywać się ze źródeł publicznych (np. budżet państwa, budżet własny gminy, budżet jednostek samorządowych – powiatu i województwa, środki unijne, inne źródła zagraniczne), a także ze źródeł prywatnych (osób fizycznych, organizacji pozarządowych – stowarzyszeń, fundacji, osób prawnych itp.).

2. Podstawa prawna opracowania Gminnego programu opieki nad zabytkami

Podstawę prawną opracowania GPOnZ stanowi ustawa z dnia 23 lipca 2003 r o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r. poz. 840 z późn. zm.), która mówi o obowiązku sporządzania przez samorządy wojewódzkie, powiatowe oraz gminne na okres czterech lat programu opieki nad zabytkami.

W świetle ustawy, ochrona zabytków to aktywność administracji publicznej, która ma na celu stworzenie sprzyjających okoliczności prawnych, finansowych i organizacyjnych służących zachowaniu, zagospodarowaniu i utrzymaniu zabytków, zapobieganie zagrożeniom, niszczeniu, niewłaściwemu użytkowaniu, uszczupleniu zasobów zabytków, a także kontroli stanu zachowania i przeznaczenia zabytków oraz uwzględnianie tych zadań w kształtowaniu polityki planistycznej i środowiskowej. Terminem „opieka nad zabytkami” ustawa obejmuje działania właścicieli zabytków, które tworzą warunki dla naukowego badania zabytków, prowadzenia przy nich prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, zabezpieczenia i utrzymania ich samych oraz ich otoczenia w jak najlepszym stanie oraz popularyzowania i upowszechniania wiedzy o nich. W ustawie określono kwestie związane z ochroną i zarządzaniem dziedzictwem kulturowym, a szczególnie zagadnienia tworzenia krajowego programu ochrony i opieki nad zabytkami, organizację organów ochrony zabytków (zadania i kompetencje w zakresie ochrony zabytków wykonuje Generalny Konserwator Zabytków w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego oraz wojewódzcy konserwatorzy zabytków działający w imieniu wojewodów), zakres i formy ochrony zabytków, którymi są: wpisanie do rejestru zabytków, wpisanie na Listę Skarbów Dziedzictwa, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego oraz ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego, a także zasady finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Zapisy ww. ustawy, zwłaszcza w punktach dotyczących form ochrony zabytków, są komplementarne do zapisów ustaw o samorządzie

terytorialnym (o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz o ochronie przyrody). Ponadto ustawa dookreśla zakres zadań dotyczących ochrony zabytków i opieki nad nimi administracji samorządu gminnego i powiatowego.

Art. 87 ust. 2 cytowanej ustawy wyznacza cele opracowania GPOnZ, w szczególności są to:

1. Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej.
2. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.
3. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego.
4. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami.
5. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków.
6. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

Zabytki zostały objęte w Polsce ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela. Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju cywilizacyjnego oraz zadania państwa w zakresie jego ochrony, określają artykuły 5 i 6 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Dookreślenie konstytucyjnego obowiązku państwa wraz z podziałem kompetencji na poszczególne organy administracji publicznej i instytucje państwowe następuje na poziomie ustawodawstwa zwykłego.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r., która zastąpiła ustawę o ochronie dóbr kultury z 1962 r., powiązała ochronę zabytków z ochroną szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego, umieszczając to zagadnienie w kontekście naszego uczestnictwa w kulturze i historii całej Europy. Nowe prawo zostało dostosowane do zasad obowiązujących w Unii Europejskiej.

Obowiązujące uregulowania prawne, dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zostały zawarte w:

• **Konstytucji RP** (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Dz. U. z 1997 r. Nr 78 poz. 483 z późn. zm.) w przepisach:

– **Art. 5:** „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”.

– **Art. 6 ust. 1:** „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”; **ust. 2:** „Rzeczpospolita Polska udziela pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym”.

– **Art. 86:** „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”.

• **Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (Dz. U. z 2022 r. poz. 840 z późn. zm.), która jest głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce. Przy opracowaniu programu opieki nad zabytkami należy uwzględnić przepisy tej ustawy, takie jak:

– **Art. 3**, który definiuje podstawowe pojęcia użyte w ustawie: zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku.

W tym miejscu należy wyjaśnić pojęcie zabytku. Zabytek jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, które są dziełem człowieka lub związane są z jego działalnością. Stanowią one świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

– **Art. 4**, który objaśnia, że ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.

– **Art. 5**, który określa, w sposób otwarty, kwestię opieki nad zabytkami: „opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii kultury”.

– **Art. 6**, który klasyfikuje w układzie rzeczowym przedmioty ochrony i zarazem stanowi szczegółową definicję zabytku:

„1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:

a) krajobrazami kulturowymi,

b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,

c) dziełami architektury i budownictwa,

d) dziełami budownictwa obronnego,

e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,

f) cmentarzami,

g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,

h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2) zabytki ruchome będące, w szczególności:

a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,

b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,

c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,

d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,

e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (...),

f) instrumentami muzycznymi,

g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,

h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:

- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- b) cmentarzyskami,
- c) kurhanami,
- d) relikdami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

– **Art. 7**, który określa formy ochrony zabytków:

1) wpis do rejestru zabytków.

Rejestr zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku. Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych. Wpisanie zabytku nieruchomego do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej danej nieruchomości na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru tego zabytku. Wpisy do rejestru są wolne od opłat (art. 9). Skreślenie z rejestru zabytków następuje na wniosek właściciela zabytku lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy, lub z urzędu, na podstawie decyzji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (art. 13). Na podstawie tej decyzji wojewódzki konserwator zabytków występuje z wnioskiem o wykreślenie wpisu z księgi wieczystej i z katastru nieruchomości. Informacja o skreśleniu ogłaszana jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Wykreślenia wolne są od opłat (art. 14). Zabytek ruchomy wpisuje się do rejestru na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków – na wniosek właściciela tego zabytku (art. 10). Wojewódzki konserwator zabytków może wydać decyzję o wpisie z urzędu – w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę.

1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;

2) uznanie za pomnik historii;

3) utworzenie parku kulturowego;

4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

– **Art. 16 ust. 1**: „Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej”.

– **Art. 17**, który określa zakazy i ograniczenia na terenie parku kulturowego dotyczące: prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej; zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych; umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1; zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury; składowania lub magazynowania odpadów.

– **Art. 18:** „1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

2. W koncepcji, strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

- 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami”.

– **Art. 19:** „1. Określając ustalenia planu ogólnego gminy, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowego planu odbudowy, uwzględnia się w szczególności ochronę zabytków nieruchomości:

- 1) objętych formami ochrony, o których mowa w art. 7, wraz z ich otoczeniem;
- 2) ujętych w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomości, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) ochronę zabytków nieruchomości, innych niż wymienione w pkt 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;

3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się przy określaniu ustaleń planów, o których mowa w ust. 1.

3. W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.”

– **Art. 20,** który mówi o konieczności uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenów.

– **Art. 21:** „Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy”.

- **Art. 22:** „1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.
2. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.
3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.
4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy.
5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:
1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków.
6. Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych”.

– **Art. 81:** „1. W trybie określonym odrębnymi przepisami dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielona przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

2. Dotacja, w zakresie określonym w art. 77, może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie przez wnioskodawcę prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków.”

– **Art. 89.** który wskazuje, że „organami ochrony zabytków są:

- 1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
- 2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków”.

• **Ustawie z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym** (Dz. U. z 2023 r. poz. 40 z późn zm.), gdzie w art. 7 ust. 1 pkt 9 zostały określone zadania własne gminy: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy (...) kultury (...) oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”. Pośrednio do ochrony zabytków odnoszą się zadania obejmujące kwestie: ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej, gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego, bibliotek gminnych i innych instytucji kultury, kultury fizycznej i turystyki, zieleni gminnej i zadrzewień, cmentarzy gminnych, utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych, promocji gminy.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się w innych obowiązujących ustawach i rozporządzeniach, w tym w:

- **Ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (Dz. U. z 2023 r. poz. 977);
- **Ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane** (Dz. U. z 2023 r. poz. 682 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska** (Dz. U. z 2022 r. poz. 2556 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody** (Dz. U. z 2023 r. poz. 1336);
- **Ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami** (Dz. U. z 2023 r. poz. 344 z późn zm.);
- **Ustawie z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej** (Dz. U. z 2020 r. poz. 194 z późn. zm.);

- **Ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie** (Dz. U. z 2023 r. poz. 571 z późn. zm.);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków** (t. j. Dz. U. z 2021 r. poz. 81);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia w26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem** (Dz.U. 2021 poz. 56);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2022 r. poz. 1388);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 16 kwietnia 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2021 r., poz.731);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami”** (Dz. U. z 2004 r. Nr 124, poz. 1304) ze zmianą Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 3 lutego 2006 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. z 2006 r. nr 24 poz. 181);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych** (Dz. U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2004 r. Nr 30, poz. 259);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę** (Dz. U. z 2011 r. Nr 89, poz. 510);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych** (Dz. U. z 2004 r. Nr 71, poz. 650).

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i bibliotekach zostały określone w:

- **Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach** (Dz. U. z 2022 r. poz. 385);
- **Ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach** (Dz. U. z 2022 r. poz. 2393).

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

GPOnZ odwołuje się do dokumentów, które połączono na trzech poziomach: ogólnokrajowym, regionalnym (wojewódzkim) oraz lokalnym.

GPOnZ w swoich działaniach programowych nawiązuje do polityki krajowej szczególnie w zakresie poprawy stanu zabytków poprzez przekazywanie środków z budżetu gminy, wykorzystywania dziedzictwa kulturowego w promocji gminy, poprawy przepływu informacji pomiędzy gminą, organami ochrony zabytków oraz mieszkańcami, a także udostępnianiem informacji o zasobie zabytkowym gminy. Ważnym elementem jest również wspieranie działań z zakresu utrzymywania lokalnych tradycji kulturowych oraz wprowadzenie elementów lokalnego dziedzictwa do procesu edukacji oraz działań kulturalnych.

GPOnZ zbieżny jest ze strategicznymi celami państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Cele te wymienione są w następujących dokumentach:

• Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) zwana SOR została przyjęta Uchwałą Nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. Jest to aktualizacja Strategii Rozwoju Kraju 2020, przyjętej Uchwałą Nr 157 Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r.

SOR jest strategicznym instrumentem zarządzania polityką rozwoju realizowaną przez instytucje państwa, która określa wskaźniki ich realizacji, wskazuje sposób ich osiągnięcia oraz określa najważniejsze projekty służące realizacji celów SOR.

Zadania powiązane z obszarem ochrony zabytków zostały uwzględnione w następujących obszarach:

1) Obszar e-państwo – kierunek interwencji:

1. Budowa i rozwój e-administracji – orientacja administracji państwa na usługi cyfrowe.

Wyznaczony projekt strategiczny:

Digitalizacja i rozwój kultury cyfrowej – kontynuacja procesów związanych z digitalizacją, przechowywaniem i udostępnianiem różnego typu zasobów dziedzictwa cyfrowego w Polsce (muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych, audiowizualnych i zabytków), w tym do celów ponownego wykorzystywania, w ramach którego digitalizację należy rozumieć jako nowoczesną formę konserwacji i zabezpieczania najcenniejszych zasobów kultury.

2) Kapitał ludzki i społeczny – kierunek interwencji:

4. Wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej.

Działania do 2030 r.:

– Ochrona i promocja dziedzictwa narodowego – wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmocnienia kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty; inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO).

– Wzmocnianie tożsamości, poczucia wspólnoty i więzi międzypokoleniowych, poprzez uczestnictwo i zwiększanie dostępu do instytucji i dzieł kultury na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty (lokalnym, regionalnym, narodowym), likwidacja „białych plam” w dostępie do kultury.

• **Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030**

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 zwana SRKS została przyjęta Uchwałą Nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r. To kontynuacja i aktualizacja Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020. SRKS jest jednym z instrumentów realizacji Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju.

Głównym celem SRKS jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków. Realizacja tego celu odbywa się przez wdrażanie kierunków interwencji zaplanowanych do realizacji w trzech zasadniczych obszarach, których kluczowe znaczenie znajduje również odzwierciedlenie w nowym podtytule SRKS: współdziałanie, kultura, kreatywność. Są to:

- obszar 1: Współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie,
- obszar 2: Kultura – tożsamość i postawy obywatelskie,
- obszar 3: Kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny.

Pełniejszego wykorzystania wymaga wpływ wybranych zasobów i narzędzi z obszaru kultury i dziedzictwa narodowego na poziom kapitału społecznego, m.in. w wymiarze budowania tożsamości i kształtowania postaw obywatelskich. Wydarzenia, inicjatywy i zasoby o charakterze kulturalnym mogą wzmacniać poczucie wspólnoty i tożsamości, cementować środowiska lokalne, stwarzać przestrzeń do poszukiwań i inspiracji oraz stanowić miejsce spotkań dla różnych grup wiekowych i zawodowych. Niski poziom kapitału społecznego oraz podziały społeczne utrudniają budowanie wspólnoty państwowej, a także wpływają na osłabienie więzi z państwem i jego instytucjami.

Znaczenie kultury dla rozwoju i jakości kapitału społecznego jest wieloaspektowe. Z jednej strony warunkuje ona zachowania i postawy, ustanawia kody i sposoby komunikowania oraz organizacji społeczeństwa, z drugiej zaś stanowi zasób materialnych i niematerialnych dóbr, które tworzą fundament tożsamości i spoiwo społeczności. Potencjał kulturowy determinuje więc w istotnym zakresie sposoby podejmowania decyzji, umożliwia budowanie atmosfery otwartości i wzajemnego zaufania. Dziedzictwo kulturowe, umożliwiając budowanie i utrwalanie wspólnej tożsamości, jest kluczowym elementem potencjału kulturowego i stanowi bezcenny zasób, który powinien być wykorzystany dla obecnego i przyszłego rozwoju.

Głównym celem SRKS jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków.

Projekt zakłada trzy cele szczegółowe Strategii, które obejmują:

1. Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne poprzez: usprawnienie mechanizmów wspierania i współpracy instytucji publicznych z obywatelami, rozwój i wzmacnianie zorganizowanych form aktywności obywatelskiej.
2. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich poprzez: tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze, ochronę dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury, digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury, umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę, wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.
3. Wzmocnienie rozwoju społeczno-gospodarczego kraju przez sektory kultury i kreatywne poprzez: wzrost udziału sektorów kreatywnych w rozwoju gospodarczym kraju, rozwój kompetencji zawodowych na potrzeby branż kreatywnych, wzmocnienie potencjału kreatywnego społeczeństwa.

W ramach celu szczegółowego 2 SRKS wyróżniono ponadto następujące priorytety:

- 2.1. Tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze.
- 2.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury.
- 2.3. Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury.
- 2.4. Umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę.
- 2.5. Wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.

Poniżej zostały przedstawione projekty, które związane są pośrednio z ochroną dziedzictwa kulturowego oraz których okres realizacji wykracza powyżej 2021 r. Projekty strategiczne SOR przypisane do zakresu interwencji SRKS:

- Narodowy Program Wspierania Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego – program obejmujący takie działania, jak: rozwój instytucji dialogu obywatelskiego, zniesienie barier rozwojowych dla organizacji społeczeństwa obywatelskiego, reformę systemu finansowania organizacji przez państwo, edukację obywatelską i historyczną oraz rozwój wolontariatu.
- Niepodległa – program budowania kapitału społecznego i wspólnoty obywatelskiej, zogniskowany wokół obchodów 100. rocznicy odzyskania niepodległości Polski, obejmujący m.in. kształtowanie postaw patriotycznych, budowanie pamięci zbiorowej i spójnego wizerunku Polski, włączanie obywateli do działania na rzecz dobra wspólnego.
- Pakiet dla Przemysłów Kreatywnych – ukierunkowany na wsparcie innowacyjnych produktów sektorów kultury i kreatywnych. Pakiet umożliwi budowanie przewagi konkurencyjnej w sektorze i przeciwdziałanie odplywowi kapitału kreatywnego. Proponowane działania obejmują m.in. wprowadzenie zachęt dla realizacji produkcji audiowizualnych w Polsce, wprowadzenie wakacji podatkowych dla firm z sektora kreatywnego, ustanowienie tzw. szybkiej ścieżki podatkowej dla międzynarodowych produkcji z segmentu audiowizualnego.
- Program Klub – program wspierający działalność klubów sportowych (skierowaną do dzieci i młodzieży), które stanowią lokalne centra aktywności społecznej oraz są miejscem aktywnego spędzania czasu, budowania więzi społecznych i rozwijania kompetencji, takich jak umiejętność pracy w grupie, wytrwałość czy pracowitość.
- Rozwój Czytelnictwa – projekt ma na celu poprawę stanu czytelnictwa w Polsce poprzez wzmocnienie roli bibliotek publicznych, szkolnych i pedagogicznych jako lokalnych ośrodków życia społecznego stanowiących centrum dostępu do kultury i wiedzy.

Wypracowana lista projektów strategicznych SRKS obejmuje m.in.:

- Rozwój turystyki kulturowej – projekt ma na celu realizację działań systemowych dotyczących zabytków znajdujących się na szlakach kulturowych i uznanych za Pomniki Historii, w tym dofinansowanie prac konserwatorskich oraz projektów wspierających proces upowszechniania dziedzictwa kulturowego i jego wartości, a także aktywizujących zaangażowanie społeczne w proces ochrony i opieki nad zabytkami. Celem projektu jest stymulowanie rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez wzrost atrakcyjności turystycznej opartej na zasobach kulturowych.

4.2. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

Przy sporządzaniu GPOnZ omówiono uwarunkowania zewnętrzne ochrony zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy Pilica wynikające z dokumentów na poziomie:

- wojewódzkim: Strategia Rozwoju Województwa Śląskiego „Śląskie 2030” – Zielone Śląskie, Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie śląskim na lata 2022-2025, Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Śląskiego 2020+;
- powiatowym: na poziomie powiatu zawierciańskiego nie ma obecnie obowiązujących dokumentów zgodnych z latami GPOnZ.

GPOnZ jest zgodny z celami, zasadami i kierunkami wyznaczonymi ww. dokumentach.

• Strategia Rozwoju Województwa Śląskiego „Śląskie 2030” – Zielone Śląskie

Strategia Rozwoju Województwa Śląskiego „Śląskie 2030” – Zielone Śląskie została przyjęta uchwałą nr VI/24/1/2020 Sejmiku Województwa Śląskiego z dnia 19.10.2020 r.

Strategia jest aktualizacją Strategii Rozwoju Województwa Śląskiego „Śląskie 2020+”, uchwalonej przez Sejmik Województwa Śląskiego 1 lipca 2013 roku i stanowi piątą edycję tego kluczowego dokumentu określającego cele rozwoju regionu oraz instrumenty ich realizacji w perspektywie roku 2030.

Dokument zawiera wizje, pola i cele strategiczne oraz kierunki działań w obszarze kultury w województwie śląskim.

W analizie SWOT wśród silnych stron wskazano m.in.: zróżnicowane walory przyrodniczo-kulturowe województwa, umożliwiające rozwój różnych wyspecjalizowanych form turystyki, w tym przemysłowej (Szlak Zabytków Techniki) i kulturowej (Szlak Orlich Gniazd).

W Strategii wypracowano grupę przedsięwzięć stanowiących zbiór typów projektów, zadań i aktywności samorządu województwa. Rozpoczęcie prac opartych o zarysowane przedsięwzięcia otwierać będzie etap wdrożenia Strategii i jej koncentracji tematycznej w zakresie realizowanych celów i kierunków. Poniżej wskazano działania w obszarze zabytków:

Nazwa przedsięwzięcia: Turystyczne Śląskie

Zakres przedsięwzięcia:

1. Tworzenie i rozwój atrakcyjnej oferty turystycznej: Beskidów, Śląska Cieszyńskiego, Jury Krakowsko-Częstochowskiej, Krainy Górnej Odry.
2. Popularyzacja rozpoznawalności i dalszy rozwój marki Szlaku Zabytków Techniki Województwa Śląskiego i Szlaku Orlich Gniazd.
3. Upowszechnienie wiedzy na temat unikalnej wartości historycznej i kulturowej Podziemi Tarnogórskich wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.
4. Rozwój turystyki biznesowej i przemysłu wielkich wydarzeń.
5. Popularyzacja i rozwój infrastruktury służącej turystyce pielgrzymkowej i turystyce sentymentalno-kulturowej.
6. Rozwój turystyki bez barier oraz rozwój bezpieczeństwa na szlakach turystycznych.

• Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie śląskim na lata 2022-2025

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie śląskim na lata 2022-2025 został przyjęty uchwałą nr VI/43/9/2022 Sejmiku Województwa Śląskiego z dnia 25 kwietnia 2022 r.

Program ten jest piątym Programem opieki nad zabytkami w województwie śląskim. Pierwszy program obejmował lata 2006-2009, następnie opracowano jego aktualizację – na lata 2010-2013, 2014-2017 i 2018-2021.

Przedmiotem Programu są wszystkie obiekty zabytkowe niezależnie od form ochrony, jakimi są objęte. Program obejmuje obszar województwa śląskiego w granicach administracyjnych. Głównym celem Programu jest poprawa stanu zachowania obiektów zabytkowych, a także włączenie zabytków w procesy rozwoju gospodarczego i społecznego województwa, z uwzględnieniem zasady zrównoważonego rozwoju. Program określa warunki włączania obiektów zabytkowych w procesy gospodarczego rozwoju województwa przy pomocy zróżnicowanych podmiotów gospodarczych.

Celem nadrzędnym jest harmonijne zarządzanie krajobrazem kulturowym oraz optymalne zachowanie autentycznego materialnego i niematerialnego dziedzictwa, wspomagającego budowę kapitału społecznego oraz rozwoju gospodarczego województwa i promocji regionu w kraju i na świecie.

Aby ten cel został zrealizowany, konieczne jest podjęcie działań związanych i z materią zabytków i kompetencją społeczną. Temu służą wyróżnione dwa cele strategiczne programu:

Cel strategiczny I – Zrównoważone zachowanie dziedzictwa kulturowego (materialnego i niematerialnego) i włączenie go w zarządzanie procesami gospodarczymi.

Cel strategiczny II – Kształtowanie pozytywnego klimatu dla instytucji i włączenia społecznego w opiekę nad dziedzictwem kulturowym regionu.

Dla celu strategicznego sformułowano trzy cele operacyjne:

Cel operacyjny I.1 – Weryfikacja zasobów zabytkowych województwa.

Cel operacyjny I.2 – Budowa kompleksowej strategii i wywiedzionego z niej systemu zarządzania dziedzictwem kulturowym województwa.

Cel operacyjny I.3 – Zarządzanie materialnym i niematerialnym dziedzictwem jako element strategii gospodarczej województwa śląskiego

Do realizacji celów wyznaczono kierunki działań.

• Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Śląskiego 2020+

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Śląskiego 2020+ został przyjęty uchwałą nr V/26/2/2016 przez Sejmik Województwa Śląskiego dnia 29 sierpnia 2016 r. Niniejszy dokument powstał w wyniku przeprowadzonej w latach 2013-2016 aktualizacji Planu z 2004 r. wraz z jego cząstkową zmianą z 2010 r.

Plan poprzez jego ścisłe powiązanie ze Strategią Rozwoju Województwa Śląskiego „Śląskie 2020+” stanowi kluczowy element zintegrowanego planowania strategicznego. Plan 2020+ określa podstawowe elementy układu przestrzennego, ich zróżnicowanie i wzajemne relacje. Cele polityki przestrzennej województwa określone w Planie 2020+ dotyczą gospodarczego wzrostu i innowacyjności, metropolizacji, zapewnienia spójności społecznej i ekonomicznej oraz ochrony naturalnych zasobów środowiska i kształtowania krajobrazów kulturowych.

W Planie omówiono bardzo szczegółowo obszar ochrony krajobrazów kulturowych. Województwo śląskie jest obszarem o wyjątkowym, zróżnicowanym i bogatym dziedzictwie kulturowym. Zasoby dziedzictwa kulturowego, zarówno materialne, jak i niematerialne, mają szczególne znaczenie w zachowaniu tożsamości regionu, kształtowaniu atrakcyjności gospodarczej i turystycznej województwa. Specyficznym dziedzictwem okresu industrializacji (od XVIII do XX w.), podkreślającym odrębność i wyjątkowość krajobrazu kulturowego regionu, są historyczne obiekty i zespoły zabudowy związane z górnictwem węgla kamiennego, wydobywaniem i przetwórstwem metali kolorowych, jak kopalnia cynku i srebra oraz hutnictwem żelaza.

Wśród wyznaczonych celów polityki przestrzennej województwa, cel 3 jest ściśle związany z dziedzictwem kulturowym regionu:

3. Przestrzeń – zrównoważone wykorzystywanie zasobów środowiska naturalnego i kulturowego.

Dla powyższego celu przyjęto następujące kierunki polityki przestrzennej:

- 3.1. Ochrona zasobów środowiska.
- 3.2. Kształtowanie krajobrazów kulturowych w obszarach miejskich.
- 3.3. Kształtowanie krajobrazów kulturowych w obszarach wiejskich.

Wskazano między innymi kierunek działania:

Kierunek 3.2. Kształtowanie krajobrazów kulturowych w obszarach miejskich:

- kształtowanie atrakcyjnych terenów mieszkaniowych o wysokiej jakości rozwiązań urbanistyczno-architektonicznych;
- kreowanie przestrzeni publicznych umożliwiających wspólne spędzanie czasu i integrację społeczności lokalnych;
- zachowanie tożsamości kulturowo-krajobrazowej, w tym zachowanie identyfikatorów krajobrazu, charakterystycznych dla danego obszaru wraz z ich adaptacją do nowych funkcji;
- kształtowanie terenów zieleni miejskiej pełniących funkcje rekreacyjne, zdrowotne, estetyczne i przyrodnicze;
- kształtowanie systemu zielonych pierścieni wokół miast w oparciu o lasy, parki i tereny otwarte;
- rewitalizacja zdegradowanej tkanki miejskiej;
- rekultywacja, rewitalizacja i kształtowanie terenów zdegradowanych (w tym przemysłowych, powojennych, pokolejowych) z wykorzystaniem ich na tereny o funkcjach komercyjnych i publicznych (ekologicznych, turystycznych, kulturowych, usługowych i społeczno-gospodarczych);
- gospodarowanie wodami opadowymi ukierunkowane na spowolnienie odpływu ze zlewni (system mikro – i małej retencji).

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy

Poniżej omówiono obowiązujące dokumenty gminne, które dotyczą dziedzictwa kulturowego:

- **Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych**

Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla miasta i gminy Pilica został sporządzony w 2005 r. Plan został opracowany zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.

Ochrona zabytków, na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem.

- **Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta i Gminy Pilica**

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta i Gminy Pilica opracowane zostało w 2023 r. i jest na etapie projektowania.

Studium to podstawowy dokument planistyczny szczebla lokalnego, opisującym stan zagospodarowania przestrzeni oraz definiujący kierunki realizowania polityki przestrzennej gminy. Głównym celem studium jest określenie polityki przestrzennej, umożliwiającej aktywizację społeczno-gospodarczą gminy. Głównym celem Studium jest zapewnienie podstaw formalno-prawnych i merytorycznych do przygotowania realizacji inwestycji powodujących skutki przestrzenne w obszarze gminy poprzez: miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (MPZP) dla określonych w studium obszarów oraz decyzje

o warunkach zabudowy i zagospodarowania (decyzje o WZiZ) wydawane w trybie rozprawy administracyjnej dla określonych w studium obszarów i sytuacji.

Kierując się zdefiniowanym celem głównym oraz mając na uwadze określone w części pierwszej Studium – uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pilica, określono grupy celów szczegółowych, których realizacja przyczyni się do osiągnięcia głównego założenia lokalnej polityki przestrzennej. Poniżej wskazano te, które związane z ochroną zabytków.

Cele związane z kształtowaniem przestrzeni:

- ochrona elementów dziedzictwa kulturowego oraz obszarów wartościowych pod względem krajobrazowym, przy jednoczesnym stworzeniu warunków do rozwoju turystyki w gminie.

Cele związane z kształtowaniem środowiska przyrodniczego i kulturowego:

- Dążenie do udostępnienia lokalnych zasobów przyrodniczo-krajobrazowych dla różnorodnych form rekreacji i turystyki.
- Dążenie do zachowania walorów środowiska kulturowego gminy oraz zapewnienie możliwości odpowiedniej ich ekspozycji.
- Zachowanie wiejskiego krajobrazu kulturowego przy uwzględnieniu wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich.

W Studium wskazuje się najważniejsze elementy krajobrazu oraz kompozycji urbanistycznej na obszarze miasta i gminy Pilica:

1) dominanty architektoniczne:

1. pałac w Pilicy;
2. wieża kościoła klasztorne reformatów w Pilicy;
3. wieża kościoła pw. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Pilicy;
4. ruiny zamku Pilcza w Smoleniu;
5. wieża kościoła pw. Najświętszego Serca Jezusowego w Dzwono-Sierbowicach;

2) oś kompozycyjną – przebiegającą od pałacu w zespole pałacowym, przez założenie parkowe, a następnie osiami ulic Epstein i Krakowskiej w Pilicy do skrzyżowania ulic w Zarzeczcu;

3) punkty widokowe:

1. na panoramę gminy z ruin Zamku Pilcza w Smoleniu;
2. na panoramę miasta na drodze wojewódzkiej nr 794 w Zarzeczcu;
3. na wzgórze Parku Krajobrazowego i pilicki zespół pałacowy w Biskupicach;
4. na wzgórze Parku Krajobrazowego oraz krajobraz Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej w Smoleniu;

4) ciągi widokowe:

- 5) wzdłuż ulicy Englišówka w Pilicy (widok na panoramę miasta i gminy);
- 6) wzdłuż drogi łączącej Cisową i Smoleń (widok na wzniesienia w Parku Krajobrazowym oraz krajobraz otwarty gminy);
- 7) wzdłuż drogi wojewódzkiej nr 790 na odcinku łączącym Biskupice i Pilicę (widok na zespół pałacowy oraz otaczające go tereny otwarte);
- 8) wzdłuż drogi w Zarzeczcu przy skrzyżowaniu z drogą wojewódzką nr 794 (widok na panoramę miasta i gminy);
- 9) na fragmencie drogi wojewódzkiej nr 794 w Smoleniu (od strony Strzegowej) (widok na wzniesienia w Parku Krajobrazowym oraz krajobraz otwarty gminy);
- 10) na fragmencie drogi wojewódzkiej nr 794 w Smoleniu (od strony Pilicy) (widok na ruiny zamku Pilcza w Smoleniu oraz wzniesienia w Parku Krajobrazowym);
- 11) na drodze przy Ośrodku Naukowo-Edukacyjnym w Smoleniu (widok na ruiny zamku Pilcza w Smoleniu oraz wzniesienia w Parku Krajobrazowym).

Ochrona walorów krajobrazu, w tym krajobrazu kulturowego w Studium stanowi jeden z głównych celów polityki przestrzennej gminy. Na etapie jej uszczegóławiania, w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, należy tak formułować zasady zabudowy i zagospodarowania, aby przyjęte rozwiązania chroniły, podkreślały i wzmacniały wartości krajobrazowe miasta i gminy Pilica.

Ochrona krajobrazu, w tym krajobrazu kulturowego w gminie winna odbywać się przede wszystkim poprzez:

- pozostawienie wolnymi od zainwestowania lub zainwestowanymi w sposób racjonalny obszarów stanowiących strefy widokowe w ramach wyznaczonych ciągów widokowych,
- zapewnienie warunków do trwałego zachowania walorów krajobrazu, w tym krajobrazu kulturowego oraz zabytków, ich utrzymania oraz udostępniania,
- wprowadzanie ograniczeń formy i wysokości zabudowy przy założeniu współistnienia tkanki historycznej i współczesnej,
- zachowanie układów przestrzennych i elementów historycznego rozplanowania wsi oraz rynku w Pilicy,
- ochronę przed zainwestowaniem krajobrazu otwartego, w szczególności rejonów o wysokich walorach krajobrazowych (doliny rzeczne, okresowo podmokłe łąki, lasy),
- ograniczenie do niezbędnego minimum zakresu prac ziemnych zmieniających naturalne ukształtowanie terenu,
- ograniczenie możliwości rozpraszania zabudowy,
- zachowanie przerw w zabudowie między poszczególnymi wsiami,
- ochronę naturalnych elementów krajobrazu (cieki, zbiorniki wodne, lasy, zieleń naturalna, kopce graniczne).

5.2. Charakterystyka krajobrazu kulturowego gminy Pilica ze wskazaniem obszarów i obiektów o szczególnym znaczeniu

5.2.1. Charakterystyka gminy¹

Gmina Pilica jest to gmina miejsko-wiejska położona jest w pñ.-wsch. części województwa śląskiego, w powiecie zawierciańskim, w górnym biegu rzeki Pilicy. Graniczy od: wsch. – z gminą Żarnowiec, zach. – z gminą Ogrodzieniec, pñ. – z gminą Kroczyce, pñd. – z gminami Wolbrom i Klucze w woj. małopolskim.

Gmina leży na Wyżynie Częstochowskiej, na jej pd.-wsch. obniżeniu w kierunku Niecki Włoszczowskiej. W kierunku wsch. przecięta jest głęboko wcięta doliną górnej Pilicy. Na pd. od Pilicy znajdują się źródła tego najważniejszego lewobrzeżnego dopływu Wisły.

Najwyższym punktem jest Góra Zamkowa w Smoleniu, 496 m n.p.m. Najniżej jest w miejscu, gdzie rzeka Pilica opuszcza gminę, czyli na wsch. od Kleszczowej, 303 m n.p.m.

W Pilicy ma źródła rzeka Pilica, lewy dopływ Wisły.

Gmina Pilica położona jest na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Dużą część gminy stanowi park Krajobrazowy Orlich Gniazd ze względu na urozmaiconą rzeźbę terenu (wzgórza, skałki wapienne), jaskinie, źródła rzeki Pilicy, zabytki archeologiczne i pamiątki historii regionu. Południowa część gminy to cenna przyroda objęta ochroną w postaci rezerwatów i pomników przyrody (Ruskie Góry, Smoleń, Skały Zegarowe w dolinie Wodącej). W jaskini na Biśniku znajdują się najstarsze ślady pobytu człowieka na terenie Polski.

Formami ochrony przyrody, występującymi w granicach gminy są: Park Krajobrazowy „Orlich Gniazd” z otuliną o statusie obszaru chronionego krajobrazu, obszary Natura 2000 „Ostoja Środkowojurajska” (PLH 240009) i „Buczyny w Szypowicach i Las Niwiski” (PLH240034), użytek ekologiczny „Źródlika w Pilicy-Piaski”, pomniki przyrody, rezerваты przyrody „Smoleń” i „Ruskie Góry”.

¹ <https://www.pilica.pl/kategorie/charakterystyka> (data dostępu: 22.09.2023 r.)

Południowa część gminy z Pilicą i Smoleniem jest uczęszczana przez turystów na Szlakach Orlich Gniazd i Warowni Jurajskich oraz przez wycieczkowiczów. Tę część obejmuje utworzony w 1980 r. Zespół Jurajskich Parków Krajobrazowych (na obszarze województwa katowickiego), a właściwie jeden z parków – Park Krajobrazowy Orlich Gniazd, ciągnący się od Rabsztyna po Olsztyn. Celem ochrony historycznego wzgórza zamkowego w Smoleniu oraz interesującej flory utworzono w 1959 r. rezerwat krajobrazowy „Smoleń”. U stóp wzgórza zamkowego wykonano obozowisko oraz parking.

Przez najciekawsze zakątki gminy przebiegają dwa główne jurajskie szlaki turystyczne:

- czerwono znakowany Szlak Orlich Gniazd z Krakowa do Częstochowy; na terenie gminy szlak prowadzi od połączenia ze szlakiem niebieskim na pd. od Smolenia w pn. części doliny Wodącej, przez Smoleń, Pilicę i w kierunku Podzamcza przez Kocikową (w obrębie granic gminy – 12 km),
- niebieski Szlak Warowni Jurajskich z Rudawy do Mstowa; na obszarze gminy prowadzi z doliny Wodącej przez Smoleń omijając Wzgórze Zamkowe i dalej przez Złożeniec w kierunku Ryczowa (5,2 km).

W okolicach Smolenia oba szlaki łączy czarny szlak łącznikowy długości 1,5 km. Zielony szlak prowadzi od zamku w Smoleniu do Jeżówki przez Cisową (3,1 km).

Łączna długość znakowanych szlaków turystycznych w gminie Pilica wynosi 21,5 km. Szlaki te są dobrze utrzymane dzięki działaczom turystycznym z Zawiercia z Andrzejem Stróżeckim na czele.

5.3. Zarys historii gminy Pilica

W czasach średniowiecza obszar gminy Pilica należał do Małopolski, którą ok. 990 r. Mieszko I włączył do swego państwa. Utworzono prowincje krakowską i sandomierską, w 1000 r. powstała diecezja krakowska. Na mocy statutu sukcesyjnego Bolesława Krzywoustego (1138) ziemia krakowska została dzielnicą senioralną, którą rządili kolejni synowie Krzywoustego. W XIII w. tereny te były nękane przez najazdy tatarskie, wojny z Czechami i braterskie wojny o dominację w kraju. W 1320 r. Władysław Łokietek koronował się na króla Polski, tym samym kończąc rozbięcie dzielnicowe. Po nim panowanie objął Kazimierz Wielki, który przyczynił się do rozkwitu kraju, Ziemia Krakowska uważana była za najbogatszą w Polsce.

Na terenie obecnej gminy, na odcinku Smoleń - Strzegowa, w okresie 2 poł. XIII-1 poł. XIV w. funkcjonował system obronny wykorzystywany zapewne w okresie walk między Władysławem Łokietkiem a czeskim Wacławem o tron krakowski. W jego skład wchodziły: gród w Smoleniu (późniejszy zamek), grodzisko na Górze Pańskiej, strażnica na Biśniku i punkt obronny na Zegarowych Skałkach.² Obok grodów wykształcały się osady służebne.

Okres 2 poł. XIII w. i XIV w. jest to czas intensywnej kolonizacji. Aczkolwiek niektóre miejscowości istniały wcześniej. Np. Wierzbica - w 1257 r. nadana klasztorowi klarysek w Zawichoście, czy Pilica - wzmianka w kronice z XVI w. dotyczy 1297 r.; pierwszy pilicki kościół pw. św. Piotra i Pawła wznosił się w miejscu pierwszej osady, tzw. Starej Pilicy, zlokalizowanej na wzgórzu na wsch. od miasta. Data jego powstania pozostaje nieznana. W kilku historycznych dokumentach funkcjonuje informacja o znajdującej się w nim kamiennej chrzcielnicy z 1082 r., lecz nie jest to potwierdzone.

Lokację Pilicy poprzedziło istnienie wspomnianej Starej Pilicy i osady Biskupice położonej na skrzyżowaniu szlaków handlowych z Małopolski do Wielkopolski i z Ziemi Sandomierskiej na Śląsk. Pilica, jako miasto lokowana była zapewne ok. poł. XIV w. Została założona na prawie magdeburskim, w odległości 600 m od starej osady. Miasto otrzymało szereg przywilejów. W 1401 r. wzmiankowany jest okręg pilicki, do którego należały wsie założone na prawie niemieckim: Biskupice, Dobra, Sławniów, Smoleń, Wierbka i Złożeniec. W 1501 r. dominium obejmowało zamek i osadę Smoleń, miasto Pilicę oraz Biskupice, Kleszczową, Przychody, Sławniów, Wierbkę i Złożeniec a także kilka wsi poza obszarem obecnej gminy.

Pilica należała do rodu herbu Topór, początkowo podpisujących się: Jan z Pilczy, Otto z Pilczy, później - Pileccy. Topór jest jednym z najstarszych polskich godeł szlacheckich, jego wizerunek pojawia się na

² Kot A., Czasy nieudokumentowane, portal Jura-Pilica-com., <http://www.jura-pilica.com/?czasy-nieudokumentowane>, 18 (dostęp: 14.07.2023)

pieczęci Żegoty, wojewody krakowskiego z lat 1282-1285. Miasto stało się znane za czasów Ottona z Pilicy (ok.1320-1382), jednego z bliskich współpracowników Kazimierza Wielkiego, starosty ruskiego, potem wielkopolskiego, w końcu wojewody i starosty sandomierskiego, ojca Elżbiety Granowskiej - trzeciej żony Władysława Jagiełły. Był właścicielem dóbr łańcuckich, Tyczyna, Zalesia i miasta Chizin i Pilicy z okolicznymi wsiami, był budowniczym zamku w Smoleniu - siedziby Pileckich. Po jego śmierci zamek odziedziczyła córka, Elżbieta Granowska, potem jej syn - Jan z Pilicy (Jan Granowski) herbu Leliwa. Dobra pileckie przeszły zatem w ręce Leliwitów, którzy także przyjęli nazwisko Pileckich.³

W 1577 r. zamek w Smoleniu i majątek pilicki przejął kasztelan oświęcimski, Wojciech Padniewski herbu Nowina i zamieszkał we dworze pod zamkiem. Folwark na podzamczu wzmiankowany jest już w 1432 r. Ok. 1610 r. Padniewski przeniósł się do Pilicy, gdzie wybudował nową siedzibę.

Kolejni właściciele Pilicy oraz pilickiego klucza wiosek to Warszycy; ostatnia z rodu w 1730 r. sprzedała dobra Marii Józefie z Wessłów Sobieskiej, wdowie po królewiczu Konstantym Sobieskim. Potem majątek pozostał w rękach jej spadkobierców - Wessłów. Teodor Wessel popadł w długi, a po jego śmierci masę spadkową znajdującą się w trzech zaborach, przyznano 86 instytucjom i osobom. Ostatecznie dobra pilickie kupiła w 1802 r. Teodora Kownacka hrabina Dąbska, córka Stanisława Dąbskiego, jednego z wierzycieli.⁴

W XVI w. Pilica rozwijała się szybko, funkcjonowało rzemiosło i handel. Sławą cieszyło się produkowane tutaj piwo. W poł. XVI w. w kilku wioskach działały kuźnice (np. Dobra, Biskupice), warzelnie soli (Kocikowa, Dobra, Pilica, Biskupice), od 1629 r. pojawiają się wzmianki o młynach (np. Przychody, Wierzbica, Kleszczowa)⁵, wzmiankowane są folwarki (np. Biskupice, Smoleń, Przychody, Dzwonowice) i karczmy (Przychody).

W 1587 r. miasto zostało zniszczone przez wojska Maksymiliana Habsburga. Potem, w latach 1599-1600 region nękały zarazy na przemian z najazdami wojsk i klęskami głodu. Od 1611 r. nastąpiły najazdy szlacheckich rokoszan, potem potop szwedzki, który przyniósł całkowite zniszczenie miasta, zamku w Smoleniu i regionu zajętego przez wojska szwedzkie w listopadzie 1655 r. Właścicielem miasta był wówczas S. Warszycy, który szybko podjął odbudowę, sprowokował odrodzenie rzemiosła, był inicjatorem powstania pierwszej papierni działającej do 1785 r. W 1705 r. Szwedzi ponownie zajęli Pilicę. W latach 1697-1735 przez miasto przeciągnęły wojska polskie i saskie.

Wioski i osady na terenie ob. gminy w większości należały do dominium pilickiego. Ale okresowo również do rycerstwa zagrodowego. Np. Dobraków - w części należący do rycerstwa, w części do miechowskiego klasztoru bożogrobców - w 1403 r. włączony został do królewskiej żarnowieckiej. Albo Kleszczowa, lokowana w 1340 r. przez mieszczanina krakowskiego Hanusza z Nysy, w 1450 r. przejęta przez Jana z Pilicy. Natomiast dobra królewskie obejmowały Dzwonowice, Sierbowice, Szyce, Szypowice, jako wsie należące do królewskiej żarnowieckiej, w ramach dzierżawy szyckiej.

Do końca XVI w. ludność Pilicy stanowili wyłącznie Polacy, chrześcijanie. Od XVII w. zaczęli osiedlać się Żydzi. Do pierwszego rozbioru Polski Pilica należała do powiatu lelowskiego, województwa krakowskiego.

W 1795 r. Pilica wraz z częścią województwa krakowskiego znalazła się w zaborze pruskim. Obszar włączono do prowincji śląskiej, jako tzw. Nowy Śląsk. Pilica wraz z Biskupicami, Cisową, Dobrą, Kocikową, Przychodami, Kleszczową, Sławniowem, Wierbką i Zarzeczem znalazły się w powiecie siewierskim, w departamencie wrocławskim. Część dawnego powiatu lelowskiego z Szycami, Smoleniem i Złożeńcem przyłączono do austriackiej Nowej Galicji, w ramach cyrkułu krakowskiego.

Następnie tereny obecnej gminy znalazły się w Księstwie Warszawskim (1807-1815), w departamencie kaliskim, w powiecie lelowsko-siewierskim z siedzibą w Siewierzu. W 1808 r. utworzono powiat pilicki, w 1810 r. przeniesiony do departamentu krakowskiego. W 1815 r. cały region wraz z Pilicą znalazł się

³ K. R. Prokop, Staropolskie sylwetki pilickie XIV-XIX w., Pilica 2013

⁴ Kot A., 1802-1822 Teodora Kownacka, portal Jura-Pilica.com <http://www.jura-pilica.com/?1802-1822-teodora-kownacka,29> (dostęp: 14.07.2023)

⁵ Kot A., Młyny, portal Jura-Pilica-com., <http://www.jura-pilica.com/?mlyny,295> (dostęp: 24.07.2023)

w granicach Królestwa Polskiego. Powiaty pilicki, lelowski i olkuski połączono w cyrkuł olkuski. W 1816 r. departament krakowski przekształcony został w województwo krakowskie Królestwa Polskiego.

W czasie powstania listopadowego mieszkańcy pozostali bierni wobec walk narodowowyzwoleńczych. Natomiast aktywnie uczestniczyli w powstaniu styczniowym. Wielu zginęło, inni zostali zesłani na Sybir. Za udział w powstaniu Pilica w 1869 r. straciła prawa miejskie. Miasto liczyło wówczas 3357 mieszkańców, w tym 2267 Żydów. Upadek miasta przypieczętowały trzy kolejne pożary, zwłaszcza ostatni - w 1886 r.

W 1897 r. w Pilicy mieszkało 1287 Polaków i 2688 Żydów. Na przełomie XIX i XX w. miasto stało się znanym ośrodkiem chasydyzmu, gdy po śmierci słynnego cadyka z Góry Kalwarii, znaczna część chasydów zaczęła pielgrzymować do rabina Pilicy - Pinkusa Rotenberga.⁶

Mimo trudnych warunków społeczno-politycznych region powoli się rozwijał. W 1822 r. Teodora Kownacka odsprzedała pilicki majątek Bankowi Berlińskiemu. W 1851 r. dobra wykupił Christian August Moes, Niemiec holenderskiego pochodzenia. Na terenie obecnej gminy pojawili się ewangelicy, dla których Moes zbudował zbór w Pilicy oraz szkołę wyznaniową. W Wierbce w 1853 r. wybudował papiernię, oraz fabrykę kortu i sukna w Sławniowie, młyn parowy i olejarnię w Pilicy, farbiarnię wyposażoną w napęd parowy, browar oraz dwie gorzelnie. Jego spadkobierca, Aleksander Moes, po sprzedaży części majątku Leonowi Epsteinowi w 1874 r., przeniósł się do Wierbki. W 1878 r. spłonęła fabryka w Sławniowie, pilicka olejarnia została sprzedana. W 1881 r. nastąpił podział reszty majątku Moesów. Aleksander objął Wierbkę z papiernią, którą zmodernizował i spaloną fabrykę w Sławniowie, w której w latach 1881-2 zbudował drugą papiernię. Poniósł znaczne zasługi dla życia społecznego Pilicy; sfinansował założenie i utrzymywał ochronkę dla dzieci przedszkolnych w Pilicy, zorganizował Ochotniczą Straż Pożarną, stanął na czele - założonego w 1915 r. - Komitetu Ratunkowego Powiatu Olkuskiego, który zajmował się np. zapewnieniem dostaw żywności dla powiatu olkuskiego podczas I wojny światowej. Umarł w 1928 r. Jego spadkobiercy zmienili zakłady w Spółkę Akcyjną C. A. Moes Fabryka Tektur i Papieru Pilica, która ogłosiła upadłość w 1933 r.

Pierwsza wojna światowa (1914-1918) w rejonie Pilicy należała do krwawych. Tereny Jury Krakowsko-Częstochowskiej już na początku zajęły wojska austro-węgierskie i niemieckie, wypierając Rosjan. Ci jesienią 1914 r. podjęli kontrofensywę. Doszło do wyczerpujących działań wojennych. Wojskom państw centralnych udało się powstrzymać armię rosyjską, ale kosztem wielu ofiar. W bitwie pod Krzywopłotami (17-18.XI.1914) oraz w okolicach Pilicy zginęło ponad 4 tysiące żołnierzy. W dużej liczbie zostali oni pochowani na pilickim targowisku, jeszcze podczas działań wojennych. Polacy walczyli w wojskach wszystkich armii, w Pilicy powstała placówka Polskiej Organizacji Wojskowej (POW).

W okresie międzywojennym Pilica była osadą należącą do województwa kieleckiego i powiatu olkuskiego. W 1927 r. znajdowało się tu 225 domów, mieszkało 3300 osób. Miejsowość znana była z wytwarzania obuwia. Większe zakłady w mieście posiadali Żydzi: elektrownię i młyn, tartak, fabrykę wody sodowej, zakład blacharski, czapniczy, introligatorski, kamaszniczy, krawiecki, 7 piekarni, 3 zakłady rzeźnicze, firmę komunikacyjno-samochodową i wiele sklepów. W 1938 r. gmina żydowska w Pilicy liczyła 1711 osób,⁷

Mieszkający w Pilicy Żydzi posiadali synagogę wybudowaną na pocz. XVIII w., bóżnicę położoną kilka metrów od niej, łaźnię i pomieszczenie do uboju rytualnego zwierząt. Wszystkie te obiekty mieściły się przy ul. Kachalnej. Ponadto cztery szkoły i dwie biblioteki. Oprócz katolików i Żydów mieszkali tu protestanci i wyznawcy prawosławia. Ewangelicy posiadali dom modlitwy przy ul. Krakowskiej oraz cmentarz. Prawosławni, którzy znaleźli się na terenie parafii pilickiej po r. 1917, nie tworzyli żadnej organizacji kościelnej, ale uczęszczali do kościoła katolickiego.

W okresie II wojny światowej Pilica znalazła się na terenie Generalnej Guberni. Działały tu oddziały AK, AL, BCh, rozwijała się partyzantka. W 1941 r. Niemcy utworzyli w Pilicy getto, w którym zgromadzono ok. 2 tys. Żydów. W 1942 r. wysiedlono ich do getta w Wolbromiu, a następnie do obozów koncentracyjnych. Pilica została wyzwolona dnia 17.01.1945 r.

⁶ Portal Świętokrzyski Sztetl, Ośrodek Edukacyjno-Muzealny, Pilica, http://swietokrzyskisztetl.pl/asp/pl_start.asp?typ=14&menu=83&sub=9 (dostęp: 24.07.2023)

⁷ Adamczyk S., Ludność żydowska Pilicy w drugiej połowie XVII wieku, w: Almanach Historyczny, 2002, t. 4, s. 151; Błażkiewicz H., Dzieje parafii Pilica, Kraków 1988

W czasie okupacji niemieckiej Pilica wraz z regionem należała do powiatu miechowskiego województwa kieleckiego. Po drugiej wojnie światowej, wraz z całym powiatem olkuskim, została włączona do województwa krakowskiego. W wyniku reformy administracyjnej w latach 70. XX w. znalazła się w województwie katowickim - do 1999 r., gdy weszła w skład województwa śląskiego i powiatu zawierciańskiego. W 1993 r. odzyskała status miasta.

5.4. Krajobraz kulturowy

Gmina Pilica posiada wysokie walory przyrodnicze. Jej płd. i płd.-zach. część zajmuje fragment Parku Krajobrazowego Orlich Gniazd, a także pasmo wzgórz wapiennych, dolina Wodącej oraz kompleksy leśne: Las Kocikowski, Las Ruska Góra i Las Kleszczowski. Otulina Parku obejmuje m.in. miasto Pilica i miejscowości: Kocikowa, Dobra, Sławniów, Wierbka, Kleszczowa, Cisowa i Dzwono-Sierbowice. Malowniczy teren wapiennych skał, pagórki porośnięte lasami, głązy polodowcowe (Dobraków), źródła rzeki Pilicy tworzącej rozlewiska bogate we florę i faunę, stawy w pobliżu źródeł Pilicy - tworzą malowniczy krajobraz przyrodniczy.

Park Krajobrazowy Orlich Gniazd posiada też bardzo istotny dla dziedzictwa kulturowego element - szereg średniowiecznych zamków zlokalizowanych na stromych i trudno dostępnych wzgórzach. Jeden z najświetniejszych - zamek Pilcza w Smoleniu - znajduje się w obrębie gminy Pilica, na jednym z najwyższych wzniesień w Jurze Krakowsko-Częstochowskiej. Na terenie tym archeolodzy zlokalizowali najstarsze na terenie Polski i jedne z najstarszych w Europie ślady człowieka.

Na kształt krajobrazu kulturowego, prócz warunków naturalnych, wpływ w czasach historycznych miały następujące uwarunkowania społeczno-polityczne:

- historyczna przynależność do Małopolski, najbogatszej dzielnicy Rzeczypospolitej,
- przynależność do Prus i Austrii - w okresie zaborów, potem do Królestwa Polskiego zależnego od Rosji, zaś w dwudziestoleciu międzywojennym - do Polski,
- wielokulturowość i wielowyznaniowość: Polacy, Żydzi, Niemcy, Rosjanie,
- znaczne zniszczenia w czasie I wojny światowej,
- etnograficzna i kulturowa przynależność ludności Małopolski do grupy Krakowiaków.

5.4.1. Dziedzictwo materialne

Najbardziej wyrazisty przejaw krajobrazu kulturowego stanowi dziedzictwo materialne. Obejmuje wszystkie ślady działalności człowieka: od sieci dróg i przestrzennych układów osadniczych, przez budownictwo mieszkalne, gospodarcze, przemysłowe, architekturę dworską, sakralną, municypalną, założenia parkowe i cmentarne, po zabytki ruchome i archeologiczne.

5.4.1.1. Układ urbanistyczny Pilicy

Układ urbanistyczny Pilicy stanowi dobrze zachowany przykład miasta lokowanego w 2 poł. XIV w. Założenie miasta poprzedziło istnienie grodziska, tzw. Starej Pilicy, ulokowanej na kulminacji wzgórza na wsch. od obecnego miasta oraz osady przedlokacyjnej Biskupice. Kształt i rozplanowanie miasta zrealizowane zostało w oparciu o plan teoretyczny, częściowo dostosowany do konfiguracji terenu, jako miasto otwarte i nieobronne. W centrum założenia usytuowano rynek, wybiegające z niego ulice rozmieszczono w układzie turbinowym, spotykanym jedynie w kilku małopolskich miastach lokowanych przez Kazimierza Wielkiego (Krościenko nad Dunajcem, Tymbark, Lanckorona, Proszowice i Kłobuck). W najwyższym punkcie miasta, w usytuowanym na zach. od rynku bloku zabudowy, wzniesiono kościół parafialny. Pozostałe bloki przyrynkowe, podzielone na regularne działki z tzw. przejazdami międzuchowymi, przeznaczone zostały na zabudowę świecką, zaś w zach. część rynku stanął ratusz.

Pilica pozostała nieprzekształcona do czasów nowożytnych, to jest czasu budowy ufortyfikowanej rezydencji w XVII w. Na obszarze Biskupic powstał wówczas klasztor kanoników regularnych, zaś między średniowiecznym miastem a rezydencją wytyczone zostało tzw. przedmieście krakowskie, zamknięte od pld. nowopowstałym zalem, będącym elementem linii fortyfikacyjnej. Taki układ przestrzenny zachował się w niezmienionej postaci, natomiast wymianie uległa zabudowa miasta.

Czytelne i dobrze zachowane pozostają zasadnicze elementy rozplanowania historycznego miasta, to jest wielkość i kształt rynku, turbinowy (nieznacznie zmodyfikowany) układ ulic wybiegających z rynku, podział na cztery bloki zabudowy przyrynkowej i zespół kościoła parafialnego oraz powiązanie z przedlokacyjnym układem osady targowej Biskupice (poprzez ulicę Św. Barbary) i nowożytnym kompleksem pałacowym (od pld.-zach.) Pierwotna parcelacja bloków przyrynkowych uległa zatarciu na skutek wtórnego łączenia działek, rozpoczętego przypuszczalnie po pożarze miasta w XVII w. Nieprzekształcona pozostaje średniowieczna, owalna działka z zespołem kościoła parafialnego.⁸

⁸ Oprac. A. Olczyk, OT NID w Katowicach, 06.08.2015 r., portal NID Zabytek.pl <https://zabytek.pl/pl/obiekty/pilica-sredniowieczny-uklad-urbanistyczny> (dostęp: 16.07.2023) na podstawie Pilica. Studium historyczno-urbanistyczne, oprac. Z. Beiersdorf, J. Zgrzebnicka, Kraków 1972, Archiwum OT NID w Krakowie

5.4.1.2. Układy ruralistyczne wsi

Sieć osadnicza na terenie gminy jest dość rzadka. Bardziej intensywne osadnictwo występuje w dolinie rzeki Pilicy, między miastem Pilica a Wierbką, osadą fabryczno-mieszkalną.

Dominującym typem układu przestrzennego jest ulicówka pokomasacyjna w układzie kolonijnym. Zabudowania ciągną się wzdłuż centralnej drogi, przy czym położone są zwykle po dwóch stronach ulicy lub rzadziej - po jednej (Smoleń, Dzwonowice). Podczas uwłaszczenia chłopci otrzymywali zazwyczaj wąski i długi pas gruntu prostopadły do drogi, zwany hubą. Na takich działkach zagrody lokowano po jednej stronie drogi, po drugiej stronie drogi ciągnął się wspólny grunt wiejski. Dzisiejszy układ zagród po obu stronach drogi wynika często z wtórnych podziałów rodzinnych wąskich siedlisk uniemożliwiających inny podział. Przykładem są Sierbowice, które w XIX w. były ulicówką z nawsiem wzdłuż drogi.

Inny układ przedstawiają wsie Wierzbica i Dobraków rozlokowane wzdłuż dwóch równoległych dróg, między którymi leży część gruntów. Kolejny układ to osady wielodrożne o zwartej zabudowie (np. Siadcza, Solca) i wielodrożne luźne powstałe w XX w. w wyniku komasacji gruntów (np. Kidów).⁹

Na aktualny wygląd osadnictwa gminy Pilica miały wpływ walory przyrodnicze tego obszaru, a także późniejsze zmiany administracyjne i przestrzenno-funkcjonalne. Aktualnie wpływ na rozwój struktury osadniczej ma ukształtowany układ komunikacyjny złożony z dwóch dróg wojewódzkich oraz dróg powiatowych i gminnych, a także stopniowa urbanizacja wsi.

5.4.1.3. Zabudowa miejska

Historyczna, przeważnie drewniana zabudowa w większości uległa zniszczeniu, m.in. wskutek pożaru miasta w 1876 r. Ocalały jedynie pojedyncze przykłady nowożytnych budynków z XVIII i XIX w. Duża część zabudowy miasta to obiekty współczesne, dostosowane do historycznej skali, parterowe, i dwukondygnacyjne, rozmieszczone kalenicowo. Zabudowa wokół rynku oraz przy ul. Barbary, Markowskiej, Partyzantów i Żarnowieckiej ma charakter zwarty, z nielicznymi zachowanymi miedzuchami. W podwórzach działek najczęściej rozlokowane zwarte jedno- i trójskrzydłowe oficyny gospodarcze, rzadziej niska, wolnostojąca zabudowa gospodarcza w otoczeniu niewielkich ogrodów (głównie w bloku płd.-zach.). Najcenniejszym pod względem artystycznym i historycznym obiektem na chronionym obszarze jest zespół kościoła par. św. Jana Chrzciciela. W płd. części rynku wzniesiono, w oparciu o odkryte w 2001 r. relikty nowożytnego ratusza, pawilon informacji turystycznej, nawiązujący formą do zniszczonego przypuszczalnie w poł. XVII w. obiektu.¹⁰

Spśród kilku budynków zachowujących walory historyczne można wymienić np.: narożny dom ul. Krakowska 2/Rynek 27 - dwukondygnacyjny, murowany, tynkowany, o skromnym, eklektycznym detalu wypracowanym w tynku (opaski okien piętra i płyciny podokienne, łamane gzymsy nadokienne parteru, gzyms kordonowy) z pocz. XX w. oraz, zbliżone w wystroju elewacji, dwukondygnacyjne domy przy ul. Krakowskiej 4, 6. Nieco starsze są murowane domy parterowe przy ul. 3 Maja, datowanie na 2 poł. i koniec XIX w., np. nr 22, 27/29, które po współczesnych przebudowach zachowały jedynie pierwotną bryłę.

Zachowały się również nieliczne domy drewniane, szalowane deskami, np.: ul. Senatorska 4, 11 czy Reformacka 18 i 19 (częściowo otynkowane) - obydwie z końca XIX w.

⁹ Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta i Gminy Pilica, t. I Uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego, projekt 2023 https://www.pilica.bip.jur.pl/dokumenty/202304_TOM_I_SUIKZP_PILICA.pdf; A. Kot, strona internetowa Jura-pilica.com <http://www.jura-pilica.com/?etnografia,330> (dostęp: 16.07.2023)

¹⁰ prac. Agnieszka Olczyk, OT NID w Katowicach, 06.08.2015 r., op.cit. (dostęp: 16.07.2023)

5.4.1.4. Zabudowa wiejska

Historyczne budownictwo regionu to budownictwo drewniane. Parterowe domy wzniesione w konstrukcji zrębowej osadzonej na kamiennej podmurówce, nakryte dwuspadowymi dachami (pierwotnie czterospadowymi), zwykle posiadały dwutraktowy układ wnętrza. Biedota wiejska mieszkała w małych chałupach posiadających jedną izbę i sień z glinianym klepiskiem. Często pod jednym dachem znajdowała się część mieszkalna i część gospodarcza - pomieszczenia dla bydła.

Zagrody bogatszych chłopów były zwykle wielobudynkowe. Składały się z zabudowy luźnej - budynek mieszkalny przy drodze, stodoła - w głębi, równolegle do drogi, w pozostałej przestrzeni inne budynki gospodarcze. Często, zwłaszcza na żyznych terenach, powstawały tzw. zagrody okołowe. Gospodarstwa te miały kształt czworoboku z dziedzińcem w środku. W składokoło wchodziły: budynek mieszkalny, stajnie dla bydła, chlewiki dla trzody, wozówka i wiaty.¹¹ Typ zabudowy przetrwał m.in. w Sławniowie i Sierbowicach.

Obecnie zachowało się stosunkowo niewiele budownictwa drewnianego. Są to proste budynki parterowe, nakryte dwuspadowymi dachami, ze ścianami szalowanymi deskami, czasem posiadające ganki.

5.4.1.5. Założenia rezydencjonalno-obronne

Smoleń, zamek rycerski Pilcza¹² - położony wśród skał wapiennych, na wzgórzu. Zachowany w formie trwałej ruiny, jest bardzo cennym przykładem późnośredniowiecznego założenia rezydencjonalno-obronnego, posiadającym walory historyczne, artystyczne i naukowe. Początki zamku sięgają XIV w. Początkowo nosił nazwę Pilica, w XVI w. zmienił ją na Smoleń. Założenie było rodową siedzibą Toporczyków - Pileckich i zapewne ufundował go Jan z Pilicy. W 1570 r. kolejny Jan Pilecki herbu Leliwa sprzedał zamek Wojciechowi Padniewskiemu. Ten zamieszkał poniżej wzgórza zamkowego, na folwarku. Zamek zaczął pustoszeć, gdy w 1610 r. Padniewski wznosił w Pilicy nową rezydencję. Warownia w Smoleniu ucierpiała w czasie potopu. W poł. XIX w. została kupiona i częściowo odbudowana przez R. Hubickiego, który założył tu fabrykę śrutu „Batawia”. W XX w. prowadzono prace zabezpieczające, w 1997 r. - badania archeologiczno-architektoniczne. W ostatnich latach obiekt poddano gruntownej rewitalizacji udostępniając całe założenie turystom.

Założenie składa się z dominującego, niedużego zamku górnego z cylindryczną wieżą oraz z dwóch zamków dolnych. Całość wzniesiono z kamienia wapiennego. Ochroną objęte jest całe założenie przestrzenno-krajobrazowe obejmujące aleję, wzgórze zamkowe z ruiną zamku i dworek, ob. leśniczówkę oraz trzy drogi dojazdowe do dworku.

Dwór na folwarku Smoleń został wzniesiony w 2 poł. XIX w. przez Leona Epsteina. W okresie międzywojennym urządzono tu szkołę, po 1945 r. - leśniczówkę. Jest to dwór murowany, tynkowany, na rzucie prostokąta, podpiwniczony, jednokondygnacyjny, nakryty wysokim dachem dwuspadowym. Fasada sześciosiowa, z głównym wejściem poprzedzonym murowanym gankiem kolumnowym. Dodatkowe wejścia umieszczono w elewacji tylnej i jednej elewacji bocznej - w kolumnowym podcieniu.

¹¹ I. Stapor, kultura ludowa Krakowiaków zachodnich, portal dialektologia polska <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=opis-dialektow&l2=dialekt-malopolski&l3=krakowskie&l4=krakowskie-kultura> (dostęp: 20.07.2023)

¹² Oprac. M. Bugaj, OT NID w Katowicach, 10.09.2015 r., portal NID Zabytek.pl <https://zabytek.pl/pl/obiekty/smolen-ruiny-zamku> (dostęp: 20.07.2023)

Pilica, zespół pałacowo-parkowy¹³ - granice ochrony zabytku rozciągają się na budynki w granicach fortyfikacji oraz park. Zespół zlokalizowany w płd.-zach. stronie miasta, na wzgórzu opadającym szerokim cyplem ku dolinie Pilicy. Jest to jeden z najciekawszych zabytków Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej.

Rezydencja wybudowana została ok. 1610 r. przez Wojciecha Padniewskiego. Budowę dokończył kolejny właściciel, Jerzy Zbaraski. Powstała rezydencja w stylu włoskim z arkadowym portykiem oraz układem potężnych kolumn wzmacniających konstrukcję. Inicjatorem rozbudowy był Stanisław Warszycki, mąż Heleny Wiśniowieckiej, który objął zamek w 1631 r. W 1651 r. wznosił fortyfikacje, m.in. sześć murowanych bastionów z kazamatami, połączonych murami kurtynowymi i otoczonych fosą o szerokości 20 m. W czasie potopu w 1655 r. zespół zajęły wojska szwedzkie. W 1731 r., zamek kupiła Maria z Wesslów Sobieska i przekształciła w barokowy pałac. W 1852 r. pałac kupił Ch. A. Moes, który rozpoczął remont. Odbudował zniszczony dach i sufity oraz zmienił wystrój wnętrz, lecz pałac strawił pożar. W 1874 r. ruinę kupił przemysłowiec Leon Epstein, wyremontował i przekształcił fortyfikacje w duchu neorenesansu: uzyskały okładzinę z cegły i neogotyckie wieżyczki w narożach bastionów. Na wjeździe powstała brama wjazdowa, park został przekształcony w krajobrazowy, powstały oranżerie.

W 1908 r. pałac i okoliczne majątki wykupił inżynier Kazimierz Arkuszewski, którego potomkowie byli właścicielami do 1945 r. W okresie 1942-1944 r. na zamku stacjonował pluton żandarmerii. W tym czasie pod murami rozstrzelano ok. 80 Polaków i ok. 70 Żydów. W 1945 r. pałac przeznaczono na dom dziecka dla dziewcząt, a w latach 80. XX w. - na zakład poprawczy. W latach 1960-1962 częściowej konserwacji poddano wnętrza. W 1989 r. cały zespół wykupiła Barbara Piasecka Johnson. Podjęty remont wstrzymano gdy pojawiły się roszczenia potomków Arkuszewskich posiadających prawo pierwokupu.

Rezydencja ma kształt pałacu otoczonego potężnymi fortyfikacjami bastionowymi. Po jego lewej stronie zlokalizowano wozownię, po prawej - oficyny dworskie, ob. kamienicę mieszkalną. Jedna z kordegard przy bramie pozostaje zdewastowana, druga jest zamieszkiwana.

Pałac o charakterze włoskiej willi - dwukondygnacyjny, czteroskrzydłowy wokół lekko nieregularnego, czworobocznego dziedzińca, z arkadowym portykiem, posiada największe w Polsce kolumnowe wnętrze. Przy wejściu dwa sfinksy. W czasach świetności wnętrze składało się z 40 izb, w tym - z sali rycerskiej (balowej, lustrzanej) i reprezentacyjnej sali z wyjściem na taras, zdobionej sztukaterią, dekorowanej portretami kolejnych właścicieli Pilicy. Obecnie na sklepieniu pozostały ślady po plafonie i dwie płaskorzeźby - popiersia kasztelana Warszyckiego w zbroi i z herbem w otoczeniu sztandarów. Bryła pałacu pochodzi z czasów budowy w latach 1602-1630, natomiast taras widokowy, kolumnady i zdobienia ścian to efekt przebudowy z lat 1731-1751.

Park założony został w XVIII w. na wzór francuski na obszarze 10 ha, w XIX został częściowo przekształcony w park krajobrazowy. Cały jest pomnikiem przyrody uznanym za zabytek sztuki ogrodniczej już w 1932 r. Zachował liczny starodrzew, m.in.: jawory, graby, modrzewie, jesiony, wiązy, tuje, buk zwisły, magnolie pośrednie, iglicznie trójcierniowe, jodły kalifornijskie i klony, w tym czterorzędową aleję lipową.

Fortyfikacje wzniesiono na planie prostokąta z czterema bastionami w narożach; na dłuższych bokach wprowadzono dodatkowe bastiony, które - podobnie jak kurtynowe wały ziemne - oblicowano kamiennym murem. Fortyfikację otaczała fosa, której ślady widoczne są od płn. i zach., zwłaszcza w okolicy pierwotnej bramy wjazdowej. Obecny wygląd fortyfikacji, z okładziną z cegły i wieżyczkami, pochodzi z 1876 r. Płd.-wsch. kurtynę i obydwie wsch. bastiony zlikwidowano w XVIII w., w związku z założeniem parku. Pozostałe bastiony znajdują się częściowo na terenie silnie zadrzewionym, częściowo na odkrytym odcinku płn.-zach.

¹³ Oprac. A. Bednarska, OT NID w Katowicach, 24-11-2015 r., Portal NID Zabytek.pl, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/pilica-zespol-palacowo-parkowy> (dostęp: 20.07.2023)

Wierbka, pałac i park¹⁴ - pałac został wzniesiony w 1880-1889 dla Aleksandra Moesa. Wokół budynku powstał park krajobrazowy (10 ha) z rzadkimi okazami drzew. Od pocz. XX w. opiekę nad parkiem objął Mieczysław Hoffman, znany polski pomolog. Po II wojnie światowej zespół przejął skarb państwa, w latach 80. XX w. w pałacu urządzono ośrodek odwykowy dla narkomanów, w 1987 r. wybuch pożar, który zniszczył obiekt, pozostający w stanie ruiny. W parku, z którego pozostały tylko 3 ha, zinwentaryzowano ok. 470 drzew w 13 gatunkach, z przewagą klonów i lip.

5.4.1.6. Cmentarze

Cmentarze tworzą ważny element krajobrazu kulturowego. Są elementem dziedzictwa materialnego - opatrzone zabytkami sztuki sepulkralnej, z zachowanym układem alejek i ścieżek cmentarnych, w otoczeniu starodrzewu. Równocześnie odnoszą się do dziedzictwa niematerialnego - jako przestrzenie ukształtowane wg reguł kulturowych związanych z religią i tradycją grzebania zmarłych. Przechowując pamięć o minionych latach, stają się pomnikami historii. W tym kontekście dbałość o miejsca ostatniego spoczynku jest konieczna, bez względu na charakter wyznaniowy cmentarza, czy podziały narodowościowo-społeczne. Obiekty te należy pielęgnować i eksponować w krajobrazie miejscowości, niezależnie od stanu zachowania - oznakować tablicami informacyjnymi.

Najliczniejsze na terenie gminy Pilica¹⁵ są cmentarze rzymsko-katolickie, wśród nich najstarsze - przykościelne, dziś najczęściej splantowane, pozbawione nagrobków. Powstawały w czasach budowy pierwszego kościoła, często w średniowieczu, funkcjonowały do 1 ćw. XIX w., gdy w 1834 r. ukazało się zarządzenie władz nakazujące przeniesienie cmentarzy wszystkich wyznań poza obręb miasta.

Nieczynne cmentarze w Pilicy to: cmentarz przy kościele kanoników regularnych, czynny w latach 1799-1801; cmentarz przy farze; cmentarz „Na Barbarze” - przy kościele pw. św. Barbary funkcjonującym od 1662 r. do końca XVIII w., miejsce pochówku powstańców stycziowych; dzisiaj stoi tu kapliczka św. Barbary z 1862 r.

W latach 1830-1837, 1853 r., 1855 r., 1856 r., 1861 r., 1892-1895, 1899 r. miały miejsce epidemie cholery. Cmentarze choleryczne powstawały już w latach 30. XIX w. i były czynne do 1880 r. Znajdowały się: „na piaskach” - przy drodze do Złożeńca w pobliżu cmentarza ewangelickiego i pod lasem sławniowskim.

Stary kirkut - wzmianki o obecności społeczności żydowskiej w Pilicy pochodzą z 1581 r., lecz miejsce lokalizacji pierwszego cmentarza pozostaje nieznane. Prawdopodobnie znajdował się przy ulicy Klasztornej i pełnił funkcje grzebalne do 1842 r. Zniszczony został w czasie II wojny światowej.

Istniejące zabytkowe cmentarze to:

Pilica, cmentarz parafii św. Jana Chrzciciela - założony w 1801 r., poszerzony w 1853 r., nieczynny w okresie 1878-1883 z powodu przepełnienia i ponownie powiększony w latach 1884-1886. Otoczony kamiennym, częściowo tynkowanym murem. W najstarszej części cmentarza zachowała się kaplica cmentarna (1863) i kilkanaście zabytkowych nagrobków. Najstarszy grób z 1857 r. należy do mgr farmacji Floriana Czaplicy.

Pilica, cmentarz na górze św. Piotra - zapewne istniał od czasu powstania pierwszego pilickiego kościoła pw. św. Piotra i Pawła. W XIX w. zaczął ponownie pełnić funkcje grzebalne z powodu przepełnienia cmentarza parafialnego. Służył również ewangelikom, m.in. rodzinie Moes. Otoczony współczesnym, drewnianym ogrodzeniem osadzonym na kamiennych słupkach, z kamienną bramą, drewnianą kapliczką i z murowaną zakrystią nieistniejącego kościoła, zawiera kilka nagrobków i płyt nagrobnych oraz krzyży. Najstarszy nagrobek pochodzi z 1852 r. Kompleks drzew na wzgórzu - kasztanowce i lipy drobnolistne – to pomnik przyrody.

¹⁴ Kot A., Pałac w Wierbce, portal Jura-Pilica-com., <http://www.jura-pilica.com/?palac-w-wierbce,274> (dostęp: 20.07.2023)

¹⁵ Kot A., Cmentarze, portal Jura-Pilica-com., <http://www.jura-pilica.com/?cmentarze,271> (dostęp: 21.07.2023)

Pilica, ul. Mickiewicza, cmentarz ewangelicki - założony 1854 r., użytkowany był do 1945 r. Zachowały się relikty neogotyckiej bramy cmentarnej i resztki ogrodzenia oraz pozostałości nagrobków.

Pilica, cmentarz żydowski „nowy” - przy drodze do Woli Kocikowej, wytyczony w 1942 r., funkcjonował do końca II wojny światowej. W latach 1942-45 na jego terenie miały miejsca egzekucje ludności żydowskiej. Ostatnie dwa nagrobki postawiono po wojnie dla upamiętnienia zamordowanych członków rodziny Pańkowskich. Znajduje się tu 327 zinwentaryzowanych nagrobków o różnym stopniu zachowania.

Biskupice – Owczarnia, cmentarz wojenny z okresu I wojny światowej - pochowano tu ok. 4000 żołnierzy armii austro-węgierskiej i rosyjskiej poległych w 1914 r., ekshumowanych z pochówków w Smoleniu, Sławniowie, Strzegowej, Cisowej i Złożeńcu oraz z terenu targowiska miejskiego w Pilicy. Cmentarz urządzono w 1918 r. wg projektu inżyniera Knella z Lublina. Początkowo usypano 5 grobów zbiorowych i 53 pojedyncze, na których umieszczono drewniane krzyże. Po kolejnych ekshumacjach powstały dwie mogiły zbiorowe. W 1995 r. teren cmentarza został uporządkowany, wycięto samosiejki drzew, postawiono krzyże, teren ogrodzono, a na wzniesionej wówczas kamiennej bramie umieszczono stosowną tablicę informacyjną.

5.4.1.7. Kościoły i inne obiekty sakralne

Kościół, obok zespołów obronno-rezydencjonalnych, należą do najcenniejszych zabytków gminy, ze względu na czas powstania i walory architektoniczne.

Pilica, kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty¹⁶ - to reprezentatywny przykład gotyckiego kościoła, rozbudowanego w stylu barokowym, z zachowaną renesansową, centralną kaplicą grobową Padniewskich projektu Kacpra Fodygi oraz z renesansowymi nagrobkami ściennymi, w tym m.in. dłuta Jana Marii Padovano.

Najstarsze, gotyckie partie kościoła pochodzą z przełomu XIV/XV w. Począwszy od końca XVI w. kościół rozbudowywano: w 1604 r. ukończenie budowy późnorenesansowej kaplicy Padniewskich; w XVII i XVIII w. - wystrój wnętrza nawy; pocz. XVIII w. - przebudowa późnogotyckiej kaplicy MB Szkaplerznej i św. Anny (płn. strona nawy); w latach 1720-1710 budowa kaplic św. Józefa i Jezusa Miłosiernego; w 1820 r. - ukończenie budowy dzwonnicy; w 1913 r. - polichromie w nawie autorstwa Adolfa Hironia.

Teren przykościelny otoczony jest okazałym, murowanym ogrodzeniem, w obrębie którego stoi murowana, wolnostojąca, późnobarokowa dzwonnica. W pobliżu kościoła - plebania i wikariat.

Jest to kościół orientowany, jednonawowy, na rzucie prostokąta zbliżonego do kwadratu: prostokątna, dwuprzęsłowa nawa, zakończona znacznie niższym, węższym, oszkarpowanym, jednoprzęsłowym, poligonalnie zamkniętym prezbiterium, od płn. i płd. ujęta jest czworobocznymi kaplicami (po dwie z każdej strony). Prezbiterium ujęte jest prostokątnymi aneksami zróżnicowanymi w proporcjach - zakrystią i kaplicą grobową Padniewskich (od płd.). Od zach. i płd. nawy - kruchty. W bryle kościoła dominuje krótki korpus nawy nakryty dachem dwuspadowym zwieńczonym wieżyczką na sygnaturkę. Niższe, dwukondygnacyjne kaplice nakryte są wspólnymi dachami pulpitowymi. Kaplica Padniewskich zwieńczona jest spłaszczonym hełmem z latarnią. Zakrystia nakryta jest dachem dwuspadowym.

Ściany murowane z kamienia i cegły, tynkowane, kondygnacje elewacji kaplic dzielone gzymsem, w zwieńczeniu ścian nawy - wielokrotnie profilowany gzymś, ściana płn. nawy i kaplic - dzielone pilastrami. Fasada trójdzielna, w najwyższej, dwuosiowej części środkowej zaakcentowana parami pilastrów w wielkim porządku, dźwigających trójkątny, przełamany fronton, poprzedzona niską kruchtą. Jednoosiowe części boczne, ujęte narożnymi pilastrami dźwigającymi belkowanie, zwieńczone są analogicznymi szczytami z trójkątnymi frontonami. Podobnie rozwiązany jest szczyt wsch. elewacji zakrystii, zdobiony sztukatorską

¹⁶ Na podstawie: A. Olczyk, OT NID w Katowicach, 2015, portal NID Zabytek.pl <https://zabytek.pl/pl/obiekty/pilica-kosciol-par-pw-sw-jana-chrzciciela> (dostęp: 21.07.2023)

dekoracją roślinną i herbami fundatorów. Na osi elewacji płd. - sztukatorska, późnobarokowa dekoracja z herbem biskupa Felicjana Szaniawskiego, a na elewacji kaplicy Padniewskich - zegar słoneczny.

Prezbiterium przykryte jest sklepieniem krzyżowo-żebrowym. W ścianie płn. - późnorenesansowy marmurowy portal drzwi do zakrystii. Nawa przykryta jest sklepieniem kolebkowym z lunetami, na gurtach. Ściany nawy dzielone parami pilastrów, rozmieszczonymi między półkolistymi arkadami, otwartymi do kaplic.

Wnętrze późnorenesansowej kaplicy grobowej Padniewskich zwieńczone jest kopułą na pendentywach, rozczłonkowane pozornymi arkadami obramionymi diamentową rustyką. Dwuprzęsłowa gotycka kaplica MB Szkaplerznej i św. Anny, nakryta sklepieniem krzyżowo-żebrowym, ozdobiona jest rokokowymi polichromiami o motywach architektonicznych. Barokową kaplicę św. Józefa przykryto sklepieniem kolebkowym z lunetami, zdobionym sztukateriami o motywach kartuszowo-liściastych z puttami, natomiast w kartuszach i na ścianach umieszczono polichromie ze scenami z życia patrona.

Pilica, kościół szpitalny pw. św. Jerzego - wzniesiony w 1630 r., lekko przekształcony w latach 80. XIX w. Barokowy, niewielki, jednonawowy obiekt na rzucie prostokąta, nakryty dwuspadowym dachem z neogotycką sygnaturką. W elewacji wsch. trzy okna zamknięte łukiem ostrym, na osi elewacji zach. wejście. Ściany murowane, tynkowane, bez podziałów, zwieńczone wyładowanym gzymsem. Wnętrze jednoprzestrzenne, nakryte stropem. Kościół od zach. łączy się z prostopadłym doń budynkiem przytułku.

Pilica, kościół Marków pw. św. Walentego na Zarzeczcu - wybudowany został w 1610 r., w 1800 r, przekazany protestantom na zbór. Zachowany jest w formie ruiny z białego kamienia. Początkowo należał do zakonu bożogrobców, potem do augustianów (potocznie Marków); przy kościele stał klasztor kryty gontem.

Na terenie gminy Pilica ogromne znaczenie mają kapliczki kubaturowe¹⁷ okresowo pełniące funkcje mszalne dla lokalnej społeczności. W większości są to niewielkie budowle na planie kwadratu nakryte dwuspadowym dachem, z sygnaturką, murowane i tynkowane bądź murowane z kamienia, np.: Dzwonowice, kapliczka kamienna pw. św. Anny (pocz. XX w.); Jasieniec, kapliczka pw. Serca Jezusowego (1946); Kocikowa, kamienna kapliczka pw. MB Częstochowskiej (1869, 1984); Szyce, kapliczka pw. MB Częstochowskiej (ok. 1920), zamknięta trójboczną absydą.

Biskupice, kościół pw. Najświętszego Imienia Jezus w zespole kościelno-klasztornym Ojców Reformatów¹⁸ - późnobarokowy zespół klasztorny powstał w latach 1743-1746 z fundacji Marii z Wessłów Sobieskiej. W 1793 r. wzniesiona została kaplica Michała Archanioła, tzw. Fundatorska. W 1857 r. założenie uległo zniszczeniu na skutek pożaru, remont miał miejsce w latach 1857-1861: odbudowa konstrukcji dachów kościoła i klasztoru, remont części wewnątrz klasztornych, założenie sklepień kolebkowych w celach, budowa pawilonu ze spiżarniami i biblioteką oraz obiektów gospodarczych na dziedzińcu. W 1864 r. klasztor formalnie uległ kasacji. W 1899 r. obok kaplicy Fundatorskiej, wzniesiono kaplicę św. Antoniego. W 1915 r. franciszkanie wrócili do Pilicy. W 1925 r. w kościele wykonano polichromie. Zespół stanowi dobrze zachowany przykład typowego pod względem rozplanowania funkcjonalnego i bryły założenia klasztornego. W 1946 r. w kościele ustanowiono parafię.

Klasztor oraz dominujący nad założeniem kościół, poprzedzony od wsch. placem kościelnym, otoczony jest wysokim, ceglany murem z bramą wjazdową oraz bramką wejściową do kościoła. W murze, od strony wewnętrznej znajdują się nisze ze współczesnymi stacjami Drogi Krzyżowej.

Kościół jednonawowy, wzniesiony na rzucie prostokąta, z węższym prezbiterium od zach., ujętym prostokątnymi kaplicami od płn.: tzw. Fundatorską przy prezbiterium i św. Antoniego przy nawie oraz kwadratową kruchtą - od wsch. Zwarta, prostopadłościenna bryła nakryta jest wysokim, dwuspadowym dachem zwieńczonym barokową wieżyczką na sygnaturkę. Przylegające od płn. do korpusu, niskie, prostopadłościennie kaplice kryte są dachami pulpitowymi, a wsch. kruchta - dachem siodłowym. Trójosiowa fasada, dzielona zdwojonymi pilastrami dźwigającymi przełamane belkowanie z profilowanym gzymsem, zwieńczona jest trójkątnym szczytem flankowanym uproszczonymi spływami. W osiach bocznych cztery nisze

¹⁷ Kot A., Kaplice, portal Jura-Pilica-com. <http://www.jura-pilica.com/?kaplice,291> (dostęp: 24.07.2023)

¹⁸ Na podstawie: A. Olczyk, OT NID w Katowicach, 2015, portal NID Zabytek.pl <https://zabytek.pl/pl/obiekty/pilica-zespol-klasztorny-reformatow> (dostęp: 21.07.2023)

z posągami świętych, w osi środkowej - kruchta, ujęta parami pilastrów i zaakcentowana ozdobnym szczytem ze spływami, zwieńczonym trójkątnym frontonem. Pozostałe elewacje ożywione są podziałami ramowymi oraz profilowanym gzymsem wieńczącym.

Nawa i prezbiterium nakryte są sklepieniami kolebkowymi z lunetami, na gurtach. Ściany rozczłonkowane symetrycznie rozmieszczonymi, zwielokrotnionymi pilastrami dźwigającymi profilowany gzymś. W ścianie półn. - arkadowe otwory do kaplic. Dwuprzęsłowa kaplica Fundatorska nakryta jest sklepieniem krzyżowym, kaplica św. Antoniego przykryta jest stropem.

Klasztor, oszkarpowany od płd., rozlokowany jest wokół prostokątnego wirydarza, z ryzalitem od płd.-zach. oraz dwiema wtórnymi przybudówkami od wsch. Skrzydła wzniesione na rzucie prostokąta, podpiwniczone, dwukondygnacyjne, nakryte są wysokimi dachami dwuspadowymi. W zwieńczeniu murowanych, tynkowanych ścian - gzymś. Wejście do klasztoru poprzedzone jest parterowym przedsionkiem, krytym dwuspadowo, ujętym pilastrami i zwieńczonym trójkątnym szczytem. We wnętrzu trakt pomieszczeń skomunikowanych z zabudowanymi krużgankami od strony wirydarza. Obecny układ wnętrza mniej więcej odpowiada historycznemu.

Dobraków, kościół pw. Podwyższenia Krzyża Św. - zbudowany w XVIII w. jako kaplica, rozbudowany został w latach 1850-53. Drewniany, o konstrukcji zrębowej, orientowany, na rzucie prostokąta, z prezbiterium zamkniętym trójbocznie, z zakrystią. Dach dwuspadowy, dwukalenicowy, z ośmioboczną wieżyczką na sygnaturkę zwieńczoną hełmem cebulastym z latarnią. Obok dzwonnica drewniana w konstrukcji słupowej z poł. XIX w.

Dzwono-Sierbowice, kościół pw. Najświętszego Serca Jezusowego - wzniesiony w latach 1947-1948 wg proj. krakowskiego architekta Mieczysława Ślewińskiego w stylu nawiązującym do budownictwa podhalańskiego; w 1949 r. powstała plebania, w 1959 r. - dzwonnica w analogicznej stylistyce. Później dobudowano kaplicę i zakrystię. Na cmentarzu przykościelnym stanęły drewniane rzeźbione kapliczki różańcowe.

Kidów, kościół paraf. pw. św. Mikołaja - ufundowany w 1735 r. przez Marię Sobieską z Wessłów; 1839 r. - kaplica św. Franciszka., 1881 r. - przedłużenie nawy, 1938 r. - przekształcenie wnętrza. Kościół otoczony jest kamiennym, tynkowanym murem z bramą w formie serliany - od zach.: przejazd i boczne furty zamknięte są łukiem pełnym wspartym na filarach przedłużonych w sterczyny nad trójkątne zwieńczenie bramy; w szczycie - figura NMP. We wsch. części muru - dwie kapliczki.

Kościół jednonawowy, na rzucie krzyża łacińskiego, z półkoliście zamkniętym prezbiterium ujętym zakrystią i analogicznym do niej aneksem, z wieżą od zach. Nawa i prezbiterium nakryte dachem dwuspadowym jednokalenicowym, z sygnaturką w kalenicy, kaplice w ramionach transeptu nakryte są hełmami kielichowymi z latarnią, wieża zwieńczona dachem kopertowym przechodzącym w ośmioboczny belweder z latarnią nakrytą hełmem kielichowym. Ściany murowane z kamienia i cegły, gładko tynkowane, zwieńczone profilowanym gzymsem. W górnej kondygnacji wieży podziały ramowe. Okna zamknięte łukiem okrągłym. Nawa i jedna z kaplic przykryta stropem z impostową fasetą, nad prezbiterium mocno spłaszczone sklepienie zbliżone do klasztornego, w drugiej kaplicy - kopia.

Bardziej rozbudowane są:

- Pilica, kaplica przy ul. 17 Stycznia - pierwotnie ewangelicka, ufundowana przez C.A. Moesa, zbudowana w 1866r., dziś rzym.-kat., murowana, tynkowana, dwukondygnacyjna, z emporą wewnątrz,
- Pilica, kaplica na Górze św. Piotra - to dawna zakrystia kościoła pw. Św. Piotra i Pawła,
- Sierbowice, kaplica pw. Nawiedzenia św. Elżbiety - murowana w 1928 r., na rzucie prostokąta, z częścią frontową w formie dwukondygnacyjnej wieżyczki ujętej narożnymi szkarpami; obie części nakryte dwuspadowo,
- Solca, kaplica pw. św. Marii Magdaleny - zbudowana w 1946 r., na rzucie prostokąta, z węższym prezbiterium zamkniętym półkoliście i dwukondygnacyjną wieżą w fasadzie,

- Wierzbica, kaplica pw. św. Zofii - zbudowana z drewna w 1892 r., przed 1918 r. zastąpiona kamienną, rozbudowana o prezbiterium w 1984 r. i powiększona w 1993 r. o nawę wsch.,
- Złożeniec, kaplica pw. NMP Królowej Polski - pochodzi z 1890 r., powiększona w 1983 r. Murowana na planie prostokąta, o niesymetrycznej bryle.

5.4.1.8 Zabytki techniki

Zabytki techniki są również bardzo istotne dla wizerunku krajobrazu kulturowego, świadcząc o zdobyczach technicznych i gospodarce regionu w czasach historycznych. Na terenie gminy Pilica zachowało się ich stosunkowo niewiele. Najliczniejsze są młyny:¹⁹

- pozostałości młyna wodnego Kornobisa w Kleszczowej, ob. drewniano-murowany budynek mieszkalny,
- młyn wodny Makieli w Kleszczowej z wyposażeniem: dobrze zachowane gospodarstwo młynarskie oraz stary młyn wodny - nieużytkowany, wybudowany z drewna w konstrukcji szkieletowej szalowanej deskami,
- młyn wodny z wyposażeniem przy ul. Maleszyńskiej w Wierbce, murowano-drewniany.

W Wierbce zachował się również murowany relikwiarz stopnia piętrzącego na trasie kanału zasilającego dawną papiernię a także dawna papiernia Moesów, obecnie Zakład Sprzętu Elektroinstalacyjnego Ospel S.A.

5.4.1.9 Zabytki ruchome

Zabytki ruchome na terenie gminy Pilica to głównie wyposażenie kościołów, zbiory muzeów i izb pamięci, zabytki sztuki sepulkralnej, a także obiekty małej architektury - figury, krzyże i kapliczki przydrożne.

Pilica, kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty: barokowe wyposażenie z XVII w. i XVIII w., m.in. złożony ołtarz główny z 1 poł. XVII w. z obrazem MB Śnieżnej z 1614 r., dwa ołtarze boczne, późnobarokowy ołtarz w kaplicy Jezusa Miłosiernego z późnogotyckim krucyfiksem z XVI w., stiukowy, późnobarokowy ołtarz w kaplicy Padniewskich, tabernakulum ścienne z XV w., wczesnobarokowa ambona z 1630 r. Nad wejściem do kaplicy MB Szkaplerznej i św. Anny - renesansowy nagrobek Katarzyny Pileckiej z 1555 r. dłuta Jana Padovano, w kaplicy Padniewskich - późnorenesansowy, dwukondygnacyjny nagrobek Mikołaja i Anny Padniewskich z 1601 r., a na ścianie tęczy krucyfiks oraz późnogotyckie posągi Matki Boskiej i św. Jana Ewangelisty.

Pilica, kościół pw. św. Jerzego: wyposażenie barokowe, uzupełnione w XIX w. - ołtarz architektoniczny z XVII/XVIII w. z rzeźbami św. Anny i Joachima, obrazem św. Rocha, ambona z płaskorzeźbą Chrystus w świątyni z 1 ćw. XVIII w., 2 krucyfiksy z 1 ćw. XVIII w., obraz Św. Łazarz 2 poł. XVII w.²⁰

Biskupice, kościół pw. Najświętszego Imienia Jezus: wyposażenie w stylu regencji (XVIII), m.in.: ołtarz główny architektoniczny, z barokowym krucyfiksem, dwa ołtarze boczne przy ścianie tęczowej, trzy ołtarze boczne przy ścianie płd., ambona i konfesjonały; w Kaplicy Fundatorskiej - ołtarz św. Michała Archanioła, w kaplicy św. Antoniego - ołtarz patrona.

¹⁹ Kot A., Młyny, portal Jura-Pilica-com., <http://www.jura-pilica.com/?mlyny,295> (dostęp: 24.07.2023)

²⁰ Karta ewidencyjna architektury w budownictwie PDZ ALMA J. Sawiński, 2008 https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-237437/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_24_EN.357936/1 (dostęp: 25.07.2023)

Kidów, kościół paraf. pw. św. Mikołaja: wyposażenie barokowe: ołtarz główny z obrazem MB Śnieżnej i św. Mikołaja na zasuwie, z rzeźbami św. Piotra i Pawła; ołtarze boczne z krucyfiksem i obrazem św. Franciszka, ambona z rzeźbami czterech ewangelistów, chrzcielnica z czarnego marmuru z dekoracją muszlową, rokokowe żyrandole, neobarokowe konfesjonały, feretrony z XIX w.

Zabytkiem ruchomym i ważnym elementem krajobrazu kulturowego gminy Pilica są kapliczki i krzyże przydrożne. Ustawiane na skrzyżowaniach dróg i rozdrożach, w przydomowych ogródkach, w miejscach ważnych dla społeczności lokalnej, są na bieżąco remontowane, dobrze utrzymane, starsze i zniszczone są zastępowane nowymi.

Dominują krzyże przydrożne, drewniane i metalowe kute, stojące niemal w każdej miejscowości. Większość pochodzi z okresu po 1945 r. Do ciekawszych należy drewniany, rzeźbiony krzyż przy kościółku w Dobrakowie - zabytek sztuki ludowej z Chrystusem i trupią czaszką z puszczelami, wykonany w 1920 r. Natomiast z XIX w. pochodzi drewniany krzyż z płaskorzeźbami przy remizie w Dzwonowicach.²¹

Krzyże kamienne lub murowane z metalową figurką Chrystusa zwykle ustawiane są wieloczołowych, murowanych cokołach i opatrzone są napisami, często nazwiskami fundatorów. Czasem krzyż, osadzony na murowanym cokole, wykonany jest z metalu.

Wśród kapliczek przydrożnych również występują zróżnicowane formy. Są kapliczki murowane w postaci prostopadłościennych obiektów z wnękami na figury świętych lub obrazy, ustawionych na wieloczołowych cokołach opatrzonych okolicznościowym napisem i czasem datą; kapliczki wieńczy daszek dwuspadowy lub namiotowy, kryty blachą, deskami lub murowany, czasem zwieńczony krzyżem. Są też słupy i kolumny lub cokoły, na których stoją rzeźbione postaci świętych. Są też niewielkie, zwykle drewniane kapliczki szafkowe, mocowane na drzewach lub elewacjach domów, zawierające postaci świętych.

Kapliczki, figury i krzyże przydrożne z zasady ogradzane są płótkami oraz obsadzone grupami zieleni. Dominuje w nich kult Matki Bożej Wniebowziętej i Matki Bożej z Dzieciątkiem oraz Jezusa Miłosiernego.

Ewidencja zabytków gminy Pilica nie zawiera kapliczek. Oto kilka ciekawszych przykładów z Dobrakowa:

- przed nowym kościołem kamienna figura MB Różańcowej z 1920 r.,
- przy posesji nr 24 - drewniana słupowa kapliczka z płaskorzeźbami świętych, z przełomu XIX i XX w.,
- przy posesji nr 41 - drewniana kapliczka (ok. 1920) kubaturowa nakryta dwuspadowym dachem, z piaskowcową figurą św. Jana Nepomucena (XIX) w środku,
- przy domu nr 22 - figura MB Niepokalanego Poczęcia z ok. 1900 r.
- trzy kapliczki z kamiennymi figurami wykonanymi przez W. Gacza z Pilicy: obok domów nr 34, 50, 54-wszystkie z ok. 1900 r.²²

²¹ Trzy wsie w północnej części gminy Pilica, w: Przegląd Olkusi 28 października 2018, Internet: <https://przeglad.olkuski.pl/trzy-wsie-w-polnocnej-czesci-gminy-pilica/> (dostęp: 01.08.2023)

²² Trzy wsie w północnej...ibidem.

5.4.1.10. Zabytki archeologiczne

Od końca lat 70. XX w. wdrażany jest program AZP - Archeologiczne Zdjęcie Polski - podział terenu całej Polski na pola, na których prowadzi się archeologiczne badania powierzchniowe. Bardziej szczegółowe badania prowadzone są w formie badań ratowniczych i nadzorów archeologicznych nad pracami inwestycyjnymi. Przebadane stanowiska o znacznej wartości kulturowej wpisane są do rejestru zabytków. Pozostałe znajdują się w ewidencji zabytków archeologicznych. Nie jest to zbiór zamknięty i nie można wykluczyć, iż w wyniku dalszej weryfikacji i prowadzonych prac ziemnych uda się zidentyfikować nowe ślady działalności człowieka.

Obszar Jury Krakowsko-Częstochowskiej obfituje w liczne ślady pobytu człowieka i jest, obok Śląska, uważany za kolebkę najstarszego osadnictwa pradziejowego w Polsce. Pierwotnego człowieka przyciągały tu liczne naturalne miejsca schronienia w jaskiniach i schroniskach skalnych, występowanie łatwo dostępnych surowców krzemianych i bliskość źródeł wody. Na terenie gminy Pilica w jaskini Biśnik koło wsi Smoleń znajduje się unikatowe na skalę europejską stanowisko archeologiczne - miejsce wielokrotnego zasiedlenia przez człowieka neandertalskiego w okresie paleolitu. Jest to najstarsze w Polsce miejsce pojawienia się człowieka. Najciekawsza jest sekwencja zasiedlenia z okresu paleolitu środkowego (280-40 tys. lat temu) licząca co najmniej 17 poziomów kulturowych, zachowanych w postaci wyrobów kamiennych i kościanych, reliktyw palenisk oraz fragmentów kości zwierzęcych. Przed jaskinią znaleziono relikty konstrukcji w formie zadaszenia wzniesionej z kamieni, dużych kości oraz zapewne z żerdzi, na których rozpięto skóry zwierząt.²³ Jest to również stanowisko wielokulturowe, użytkowane w całym okresie epoki kamienia, również w okresie mezolitu (ok. 8000-4000 p.n.e) i neolitu (ok. 5200-ok. 1900 p.n.e).

W okresie neolitu, w miejsce koczowniczych kultur zbieracko-łowieckich pojawiły się ludy prowadzące półosiadły tryb życia w związku z rozprzestrzenianiem się gospodarki rolniczo-hodowlanej. Towarzyszył jej rozwój tkactwa i ceramiki. Obróbka krzemienia znalazła się w rękach wyspecjalizowanych grup rzemieślniczych co prowokowało rozwój handlu wymiennego i szersze kontakty z grupami osadniczymi na południu skąd, pod koniec neolitu, docierały wyroby z brązu.

Stanowiska z epoki kamienia zlokalizowano też w innych miejscach, np.: w jaskini Jasnej w Strzegowej, jaskini Zegarowej, w obszarze Grodziska Pańskiego i wielu innych stanowisk w Dolinie Wodącej, a także w Biskupicach (kultura pucharów lejkowatych), Szycach, Jasińcu, Podleśnej, Sławnowie, Solcy, Dzwonowicach, Pilicy, Dobrej i Dobrej-Kolonii, Wierbce, Cisowej, Kleszczowej - i jest to raczej szczątkowy materiał archeologiczny. Na wielu z tych stanowisk znalazły się również przedmioty z późniejszych okresów kulturowych. Wiele stanowisk z terenu gminy Pilica nie posiada atrybucji kulturowej i szczegółowo określonej chronologii.

Przejście z neolitu do epoki brązu (2300-650 p.n.e.) odbywało się naturalnie, poprzez udoskonalanie metod uprawy roli i hodowli oraz dominację tych gałęzi gospodarki nad myślistwem i zbieractwem. W początkowej fazie epoki brązu (do ok. 1600 p.n.e.) na pld. od linii Szczekociny-Zawiercie rozwinęła się kultura mierzanowicka (2300-1600 p.n.e.) powstała na bazie tradycji późnoneolitycznych. Podstawowym surowcem do wyrobu broni i narzędzi nadal był krzemień, kości i róg, naczynia wyrabiano z gliny, miedź i brąz używane były rzadko, jako ozdoby pozyskiwane w wyniku wymiany handlowej.

W związku z migracją ludności z ośrodków zlokalizowanych na Bałkanach ok. 1600 p.n.e. opanowano umiejętność wytopu brązu co doprowadziło do wykorzystania metalu przy produkcji narzędzi i broni. Wykształciła się kultura trzciniecka, którą ok. 1300 p.n.e. zastąpiła kultura łużycka trwająca również w epoce żelaza (700 p.n.e.-IV w. n.e.).

Kultura łużycka (1300-400 p.n.e.) związana była ze zmianą sposobu życia ludności, która zachodziła w gospodarce, osadnictwie, kulturze, a przede wszystkim w obrzędzie pogrzebowym (ciałopalny pochówek

²³ K. Cyrek (red.), Jaskinia Biśnik: rekonstrukcja zasiedlenia jaskini na tle zmian środowiska przyrodniczego, Toruń, 2002; Bak M., 1997, Jaskinia Na Bisniku, Jaskinie Wyżyny, Informator, nr. 14 Styczeń - Luty 1997 http://www.sktj.pl/epimenides/jura/nabis_p.html (dostęp: 15.07.2023); Bak M., 1997, Archeolodzy w Dolinie Wodącej, Jaskinie Wyżyny, Informator, nr. 19 Listopad - Grudzień 1997; Muzolf B., 1998; Walory kulturowe Doliny Wodącej, Przewodnik po Dolinie Wodącej, WOS, ZZJPK, Katowice-Dąbrowa Górnicza

popielnicowy). Główną gałęzią gospodarki była uprawa roli na szeroką skalę i hodowla. Funkcjonowało odlewnictwo brązu i później, obróbka żelaza, rozwijało się garncarstwo, tkactwo, obróbka kości i rogu, ciesielstwo, handel (m.in. bursztynem) i komunikacja. Wznoszono różnorodne osiedla: nieduże osady sezonowe, trwałe osady otwarte i zamknięte - obronne. Na stanowiskach występują ręcznie lepiące naczynia gliniane w wielu formach.

Stanowiska kultury łużyckiej na terenie gminy Pilica znajdują się praktycznie w każdej miejscowości, np.: Pilica, Kocikowa, Kolonia-Dobra, Szyce i Sierbowice. W 1846 r. opisano odkrycie cmentarzyska z kośćmi ludzkimi i urną w pobliżu Starej Pilicy; ocenia się, że było to cmentarzysko ludności kultury łużyckiej z piątego okresu epoki brązu (800-650 r. p.n.e.).

W okresie lateńskim epoki żelaza (ok. V-I w. p.n.e.) zaznaczył się niewielki wpływ Celtów, których napływ przyczynił się do dalszego rozwoju cywilizacyjnego, głównie za sprawą rozwinięcia obróbki brązu, złota i żelaza, udoskonalenia broni i narzędzi rolniczych a także posługiwania się kołem garncarskim przy wyrobie naczyń. Z tego okresu pochodzi stanowisko na wzgórzu zamkowym w Smoleniu.

Od 1 poł. II w. p.n.e., wraz ze wzrostem wpływów rzymskich, pojawiały się wpływy kultury przeworskiej, ukształtowanej w III-IV w.: stanowiska Grodzisko Pańskie, na Biśniku, w Wierbce i Wierzbicy. Nastąpił znaczny rozwój rzemiosła o różnych specjalizacjach, rozwój metalurgii i kowalstwa - budowano piece do wytopu żelaza, tzw. dymarki, kwitła wymiana handlowa z Cesarstwem Rzymskim.

Najazd Hunów (V w. n.e.) rozpoczął okres Wędrówki Ludów i regres cywilizacyjny.

Wraz z nastaniem wczesnego średniowiecza pojawiły się plemiona słowiańskie. Przyjmuje się, że w pierwszej fazie zasiedlone zostały doliny rzek, później tereny wyżynne. Słowianie trudnili się rolnictwem, hodowlą, jednak bardzo duże znaczenie miało myślistwo, rybołówstwo i zbieractwo. Większość terenów Jury podlegała wpływom Wiślan z centralnym ośrodkiem w Krakowie. Stopniowo następowała stabilizacja osadnictwa, odradzało się rzemiosło. W hutnictwie wykorzystywano rudy darniowe, pojawiło się hutnictwo metali nieżelaznych. Od VI-VII w. powstawały grodziska w miejscach z natury obronnych - na wzgórzach, w zakolach rzek, itp., dodatkowo umacniane wałami ziemnymi, kamiennymi, palisadami. Wraz z nastaniem początków państwa piastowskiego część grodzisk plemiennych upadła.

Jak wspomniano na terenie obecnej gminy, na odcinku Smoleń - Strzegowa, w okresie poł. XIII w.-1 poł. XIV w. funkcjonował system obronny, w którego skład wchodziły: gród w Smoleniu, grodzisko na Górze Pańskiej, strażnica na Biśniku i punkt obronny na Zegarowych Skałkach, który nie został ukończony. Obok grodów wykształcały się osady służebne. Stanowiska z okresu średniowiecza zlokalizowano na terenie Biskupic, Pilicy, Szyce, Jasińca, Podleśnej, Solcy, Kidowa, Siadczy i Wierbki.

Stanowiska archeologiczne są ważnym elementem krajobrazu kulturowego i stanowią podstawę wiedzy o najdawniejszych dziejach okolic gminy Pilica. Na terenie gminy znajdują się 106 zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych, które ujęte są w gminnej ewidencji zabytków (Załącznik nr 2). Ewidencja stanowisk archeologicznych nie jest zbiorem zamkniętym i nie można wykluczyć, że w wyniku dalszej weryfikacji lub prowadzonych prac ziemnych uda się zidentyfikować nowe ślady osadnicze.

Wszystkie stanowiska wymagają jednak dokładnych badań, które potwierdziłyby występowanie na ich terenie materiału poznawczego.

Poszczególne zasady ochrony stanowisk archeologicznych są doprecyzowane w procesie formułowania ustaleń miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, z uwzględnieniem indywidualnej specyfiki danego stanowiska archeologicznego oraz przy rozpoznaniu możliwych dla niego zagrożeń. Przepisy te należy ująć w postaci nakazów, zakazów, dopuszczeń i ograniczeń w użytkowaniu terenów, zgodnie z wytycznymi rozporządzenia Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2003 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (Dz. U. z 2021 r. poz. 2404). Ponadto zapisy planu muszą spełniać wymogi norm prawnych ustalone w rozporządzeniu Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej” (Dz. U. z 2016 r. poz. 283).

Nie wyklucza się odkrycia w przyszłości kolejnych stanowisk archeologicznych (zwłaszcza w wyniku nowych badań w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski), które należy uwzględnić na dalszym etapie procesu planowania przestrzennego, pomimo ich braku w studium.

Ochrona właściwa zabytkom archeologicznym powinna być przypisana również do zabytkowych układów urbanistycznych i ruralistycznych historycznych miast i wsi, nawet jeśli nie zostały one osobno ujęte w ewidencji zabytków archeologicznych. Obszary te z natury rzeczy spełniają kryterium zabytku archeologicznego przewidzianego w art. 6 ust. 1 pkt 3 lit. a ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tj. pozostałości terenowej historycznego osadnictwa. W tym przypadku z reguły dopuszczone może być zagospodarowanie wynikające z potrzeb zabudowy; obszar ciągłego osadnictwa historycznego podlega bowiem nieustannemu rozwojowi aż do czasów współczesnych i bezzasadne jest hamowanie tego procesu. Natomiast ze względu na zagrożenie dla substancji nawarstwień kulturowych, jakie niesie ze sobą naruszanie struktury gruntu, wszelkie zamierzenia budowlane na obszarze historycznego miasta powinny być objęte obowiązkiem przeprowadzenia niezbędnych badań archeologicznych. Realizacja wszelkich inwestycji na obszarach zidentyfikowanych stanowisk archeologicznych wymaga pozwolenia organu ochrony zabytków oraz zapewnienia badań archeologicznych, w zakresie wyznaczonym przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w – art. 31. ustawy o ochronie zabytków.

Prowadzenie poszukiwań zabytków bez pozwolenia jest przestępstwem ściganym z urzędu – art. 36 ust. 1 pkt. 12 ustawy o ochronie zabytków. Znalazcy przedmiotu, co do którego istnieje przypuszczenie, że jest zabytkiem, jest obowiązany wstrzymać wszelkie roboty mogące uszkodzić lub zniszczyć odkryty przedmiot; zabezpieczyć, przy użyciu dostępnych środków, ten przedmiot i miejsce jego odkrycia; niezwłocznie zawiadomić o tym właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta).

Dla wszystkich stanowisk archeologicznych przeznaczonych do trwałego zachowania sugerowanym docelowym przeznaczeniem terenu jest utworzenie obszaru zieleni urządzonej, zwłaszcza niskiej (głównie dla stanowisk archeologicznych o własnej formie terenowej), ewentualnie użytku zielonego (dla stanowisk archeologicznych płaskich). Rozrost systemu korzennego dużych drzew uszkadza bowiem nawarstwienia kulturowe oraz obiekty i ruchome zabytki archeologiczne. W przypadku stanowisk archeologicznych znajdujących się na terenach leśnych należy sformułować zasady prowadzenia gospodarki leśnej uwzględniające potrzebę ochrony zabytku.

W przypadku, gdy obszar stanowiska archeologicznego o własnej formie terenowej lub wpisanego do rejestru zabytków objęty został miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego dopuszczającym zainwestowanie lub zagospodarowanie, należy dążyć do zmiany tego planu, aby wyeliminować lub zminimalizować zagrożenie dla zabytku. Szczególny priorytet należy przyznać stanowiskom archeologicznym o własnej formie terenowej, z obszarów których należy usuwać wszelkie funkcje stwarzające zagrożenie dla substancji zabytku.

W przypadku kolizji z wszystkimi stanowiskami archeologicznymi należy wprowadzić zapisy umożliwiające przeprowadzenie niezbędnych badań archeologicznych zagrożonych zniszczeniem, na które należy uzyskać pozwolenie od wojewódzkiego konserwatora zabytków.

5.5. Dziedzictwo niematerialne

UNESCO definiuje dziedzictwo niematerialne, jako zwyczaje, przekaz ustny, wiedzę i umiejętności, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki. Ten rodzaj dziedzictwa przekazywany jest z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzany przez wspólnoty i grupy w relacji ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Dla danej społeczności dziedzictwo niematerialne jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości. Obejmuje tradycje i przekazy ustne, w tym język, sztuki widowiskowe, zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne, wiedzę i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata oraz umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Postęp cywilizacyjny spowodował, że w dobie globalizacji kultura niematerialna podlega unifikacji i modyfikacjom. Jednak niektóre jej treści, w szcążkowej i zwykle zmodyfikowanej formie, trwają nadal. Np. zwyczaje związane z kalendarzem świąt kościelnych czy rodzinnych, religijność wyrażana przez uczestnictwo w mszy świętej, dbałość o kapliczki i krzyże przydrożne, zwyczaj pielgrzymowania do sanktuariów, sakralizacja obchodów świąt państwowych. Nadal w domach przechowuje się palmy wielkanocne, wianki z ziół poświęcone w oktawę Bożego Ciała czy bukiety zbóż i kwiatów poświęcone dnia 15 sierpnia. Przypisywane są im cudowne właściwości: ochrona przed nieszczęściami, pomoc w chorobie lub np. podczas burzy. Na terenie gminy Obchodzi się zwyczaj Cedron - mycie lub kąpiel w bieżącej wodzie w Wielki Piątek przed świtem - związany z kultem wody dla upamiętnienia przejścia Jezusa przez rzekę Cedron, będący reminiscencją zwyczajów pogańskich.

Współczesna kultura niematerialna gminy Pilica nie była dotąd przedmiotem kompleksowych badań naukowych. Zgodnie z podziałem na grupy etnograficzne obszar ten należy do Krakowiaków Zachodnich - grupy etnograficznej, która zamieszkiwała tereny po rzekę Przemszę - na zach., po Szczekociny - na półn., po Jędrzejów, Miechów, Proszowice, Koszyce i Bochnię - na wsch. i na półd. po Myślenice, Kalwarię Zebrzydowską i Wadowice. Centrum zajmowanego obszaru był i jest Kraków. Geograficznie rejon obejmuje Jurę Krakowsko-Częstochowską. Funkcjonują tu gwary krakowskie.²⁴

Gwara krakowska to zespół gwarowy w półd.-zach. części dialektu małopolskiego. Kilka cech:

- nosowa wymowa ą i ę, wymowa końcówki -ynka, jak w ręka (np. [paŋeŋka]),
- udźwięcznianie samogłosek oraz j, ł, l, r, m, n, ń - np.: sok malinowy - sogmalinowy, PSL - peezel,
- akcent wyrazowy inicjalny, przesunięcie akcentu w wołaczu na ostatnią sylabę,
- częste używanie partykuły „że” w trybie rozkazującym (weźże, idźże, zróbże, „podajże”, cicho-że),
- zlewanie zbitok t-sz i d-ż w cz i dż, np. drzwi - dżwi, trzy - cz-szy
- zmiana barwy samogłosek (np. pięknie - pianknie, święty - świnty, klękać - klynkoć, gorąc - gorunc),
- prelabializacja nagłosowego „o” (np. osiem - łosiem).

W okresie powojennym cechy gwarowe stopniowo zanikały. Obecnie obserwowana jest tendencja do regionalizacji, do podtrzymywania odrębności lokalnych, promowania „małych ojczyzn”, co sprzyja zainteresowaniu również gwarą, jako jednym z wyznaczników tożsamości lokalnej. Gwarę lokalną oraz lokalne zwyczaje prezentują zespoły folklorystyczne, stowarzyszenia regionalne itp. Na terenie gminy działa 18 kół gospodyń wiejskich. Co roku odbywa się Biesiada KGW - zabawa połączona z tańcami i śpiewem, w której udział biorą głównie kobiety.

²⁴ Portal Dialekty i Gwary Polskie. Kompendium internetowe, red. H. Karaś <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=opis-dialektow&l2=dialekt-malopolski&l3=krakowskie> (dostęp: 05.08.2023)

5.6. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Zgodnie z art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. formami ochrony zabytków są:

- wpis do rejestru zabytków;
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na obszarze gminy Pilica nie występują pomniki historii i parki kulturowe, nie wpisano obiektów na Listę Skarbów Dziedzictwa, natomiast występują pozostałe formy ochrony zabytków.

5.6.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Na terenie gminy Pilica znajduje się 12 zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Tabela nr 1). Są to jedne z najcenniejszych elementów krajobrazu kulturowego na terenie gminy. Obiekty te objęte są wszelkimi rygorami prawnymi wynikającymi z treści odpowiednich aktów prawnych, w tym przede wszystkim – rygorami ochrony konserwatorskiej wynikającymi z przepisów ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wszelkie działania podejmowane przy tego typu obiektach wymagają pisemnego pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Tabela nr 1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków z terenu gminy Pilica

ADRES	PRZEDMIOT OCHRONY	ZAKRES OCHRONY	AKTUALNY NR REJESTRU (w woj. śląskim)	NR REJESTRU, województwo	WPIS DO REJESTRU (organ, data, nr decyzji) * w tym: zmiany decyzji, sprostowania, nadanie nowego numeru, itd.
Biskupice nr 47 dz. nr 153	kościół pw. Najświętszego Imienia Jezus w zespole kościelno-klasztornym Ojców Reformatorów	budynek - zgodnie z planem	A/1/99	1/99 śląskie	ŚWKZ, dn. 30.04.1999 SOZ-KL/53400/318/2/99
Biskupice nr 47 dz. nr 153	klasztór w zespole Ojców Reformatorów	budynek - zgodnie z planem	A/2/99	2/99 śląskie	ŚWKZ, dn. 30.04.1999 SOZ-KL/53400/318/2/99
Kidów, ul. Starowiejska 4 dz. 68	budynek kościoła pw. św. Mikołaja wraz z najbliższym otoczeniem wraz z ogrodzeniem	obiekt wraz z otoczeniem i ogrodzeniem w granicach działki 68 - zgodnie z planem	A/199/06	199/06 śląskie	ŚWKZ, dn. 09.10.2006 K-RD-KL/4160/6953/147/04

Pilica	średniowieczny układ urbanistyczny: - zachowany układ średniowiecznego miasta, - zespół kościelny - kościół parafialny świętego Jana Chrzciciela, dzwonnica i ogrodzenie, - historyczna zabudowa Ograniczony ulicami: Zawierciańską, 3 Maja, Wolności, Żarnowiecką, Łazienną, Armii Krajowej, Markowską, Księżną i Różaną	zgodnie z załącznikiem graficznym		1513/93, katowickie	WKZ, dn. 26.02.1993, PSOZ-53400/R/191/2/93
Pilica	park zamkowy	park o pow. ok. 10 ha		1603/95 katowickie 317 krakowskie	katowickie, dn. 20.06.1995, WKZ, dn. 08.11.1949 L.K.S.UZ.II-2-18/49
Pilica	zespół pałacowo-parkowy: - pałac - oficyny - park - fortyfikacje	granice zabytku rozciągają się na budynki w granicach fortyfikacji oraz park. Otoczenie zabytku – w promieniu 200 m od granic parku		1613/95 katowickie 710 krakowskie	katowickie, dn. 20.06.1995, WKZ, dn. 22.05.1961, L.KI.V-WK-101/7/61
Pilica, ul. Krakowska 8 dz. 686/1	budynek kościoła szpitalnego pw. św. Jerzego	obiekt w obrysie murów zewnętrznych - zgodnie z planem	A/322/10	322/10 śląskie	ŚWKZ, dn. 17.11.2010 K-RD-KL/4160/1017/263/10
Pilica, ul. Partyzantów dz. 758, obręb 0001 Pilica	dzwonnica murowana przy kościele parafialnym	obiekt	A/661/2020	1588/95 katowickie 115/69 krakowskie A/661/2020 śląskie	katowickie 20.06.1995, WKZ, 03.03.1969, L.KI.IV-680/22/69 ŚWKZ, dn. 04.06.2020, K-RD.5130.137.2020.MB - pismo z nowym nr rej.
Pilica, ul. Partyzantów dz. 758, obręb 0001 Pilica	kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty	obiekt wraz z najbliższym otoczeniem w ramach ogrodzenia	A/662/2020	1587/95 katowickie 114/69 krakowskie A/662/2020 śląskie	katowickie 20.06.1995, WKZ, 28.02.1969, L.KI.IV-680/21/69 ŚWKZ, dn. 05.06.2020, K-RD.5130.142.2020.MB - pismo z nowym nr rej.
Pilica, ul. Partyzantów dz. 758 i 1611/1, obrab 0001 Pilica	ogrodzenie (po północno-wschodniej stronie kościoła) wraz z murem oporowym, arkadą i schodami przy kościele parafialnym pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w miejscowości Pilica	ogrodzenie (po płn.-wsch. stronie kościoła) wraz z murem oporowym, arkadą (dz. 1611/1) i schodami po stronie wsch. kościoła (przy dzwonnicy) – zgodnie z oznaczeniem na załączonej mapie, stanowiącej	A/816/2021	A/816/2021 śląskie	K-RD.5140.10.2021.MB, 18.05.2021 (dec. stała się ostateczna 07.06.2021)

		integralną część niniejszej decyzji			
Smoleń	założenie przestrzenno-krajobrazowe obejmujące aleję, wzgórze zamkowe z ruiną zamku i dworek (obecnie leśniczówka)			1275/81 katowickie	WKZ, dn. 17.12.1981, Kl.III-5340/17/82
Wierbka, ul. Zamkowa w całości: 366/8, 366/2, 366/13 (pewne) w części: 366/10, 366/11, 366/15 (dyskusyjne)	pałac wraz z parkiem	obiekt oraz park do ogrodzenia od strony płd. i zach., od wsch. ograniczony dolinką, od płn. do szczytu wzgórza ok. 4,5 ha		1220/76 katowickie	WKZ, dn. 9.06.1976 680/236/76

5.6.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków

Zabytki ruchome to przede wszystkim obiekty wchodzące w skład wyposażenia kościołów i kaplic. Zasoby sztuki sakralnej obejmują wszystkie kategorie zabytków: malarstwo, rzeźbę oraz rzemiosło artystyczne z całym jego zróżnicowaniem (złotnictwo, sprzęty stolarskie, tkaniny, szkło, witrażownictwo, ludwisarstwo). Zabytki ruchome to również elementy wystroju budowli, posiadające cechy indywidualnych wytworów artystycznych lub rzemieślniczych. Należą do nich m.in.: rzeźby, płaskorzeźby, polichromie naścienne lub stropowe, mozaiki, sztukaterie i różnego rodzaju detal architektoniczny. Za zabytki ruchome uznaje się także obiekty małej architektury, wykazujące wysoki poziom warsztatu artystycznego lub rzemieślniczego, dokumentujący historyczne trendy, np.: rzeźby ogrodowe, pomniki, obeliski, słupy, krzyże i kapliczki przydrożne, nagrobki.

Na terenie gminy Pilica znajdują się zabytki ruchome. Część z nich została objęta ochroną prawną przez wpisanie do rejestru zabytków województwa śląskiego. Głównie stanowią one wyposażenie kościołów. Ze względów bezpieczeństwa nie publikuje się szczegółowych danych dotyczących tych obiektów. Informacje można uzyskać w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Katowicach.

5.6.3. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wraz z aktami wykonawczymi określa przedmiot, formy i zasady ochrony zabytków i opieki nad nimi. Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym wraz z aktami prawnymi określa procedurę sporządzania i zakres merytoryczny miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Obie te ustawy wraz z ww. aktami dają narzędzie ochrony zabytków – miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (MPZP). Ustawy te stanowią także podstawę uczestnictwa Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w procedurze sporządzania miejscowych planów.

Ochrona dziedzictwa kulturowego i zabytków w MPZP dotyczy nie tylko konkretnych obiektów i obszarów zabytkowych, lecz także wszelkich aspektów zagospodarowania przestrzennego ustalanego w planie dla całego obszaru opracowania.

Zgodnie z treścią art. 18 i art. 19 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się m.in. przy sporządzaniu MPZP. W planach w szczególności:

- 1) uwzględnia się ustalenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami;

4) uwzględnia się ochronę:

- zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia,
- innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków,
- parków kulturowych;

5) uwzględnia się ustalenia gminnego programu opieki nad zabytkami;

6) w zależności od potrzeb, ustala się strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Zgodnie z powyższym MPZP gminy Pilica jako akty prawa miejscowego stanowią podstawę planowania przestrzennego. Mają one wiążące i nadrzędne znaczenie dla gospodarki nieruchomościami. Ustalenia dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego i krajobrazu w MPZP powinny sprzyjać ochronie otoczenia zabytków przed zbyt intensywną działalnością gospodarczą oraz umożliwić uniknięcie inwestycji, które mogłyby zubożyć krajobraz kulturowy. Ustalenia te powinny sprzyjać ochronie otoczenia zabytków przed zbyt intensywną działalnością gospodarczą oraz umożliwić uniknięcie inwestycji, które mogłyby zubożyć krajobraz kulturowy.

Obszar Miasta i Gminy w całości jest pokryty miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego, wprowadzonym na mocy uchwały Nr XXV/171/2005 Rady Miasta i Gminy z dnia 24 lutego 2005 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pilica.

5.7. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Do obowiązków samorządu lokalnego należy ochrona zabytków, które znajdują się na terenie gminy. Zadania te precyzuje art. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Gminy mają dbać między innymi o: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie” oraz zapobiegać „zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków”. Do obowiązków nałożonych przez ustawę na gminę należy: „uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”, czemu ma służyć gminna ewidencja zabytków.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru,
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków,

Szczegółowe wytyczne na temat opracowania i prowadzenia gminnej ewidencji zabytków zostały określone w Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. z 2021 r., poz. 56).

Konsekwencją ujęcia obiektów lub obszarów niewpisanych do rejestru zabytków w gminnej ewidencji zabytków jest obowiązek uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków planowanych przy nich działań za pośrednictwem właściwego organu gminy lub organu administracji architektoniczno-budowlanej. Uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków prowadzone są na etapie wydania decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego (art. 53. ust. 4 pkt 2, art. 60 ust. 1 ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym) oraz na etapie wydania decyzji o pozwoleniu na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego (art. 39 ust. 3 ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane). Ponadto właściciele lub posiadacze zabytków ujętych w gminnej ewidencji zabytków mają obowiązek zawiadomienia wojewódzkiego konserwatora zabytków o wszelkich zagrożeniach, niekorzystnych zmianach oraz o zmianie stanu prawnego zabytku. Mają też obowiązek uczestniczenia w kosztach badań archeologicznych prowadzonych na swoim terenie.

Zawiadomienie o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków umieszcza się na stronie podmiotowej Biuletynu Informacji Publicznej do czasu zamieszczenia informacji odpowiednio o włączeniu karty adresowej zabytku, o włączeniu nowej karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo o wyłączeniu karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków. Ponadto Wójt (burmistrz, prezydent miasta) o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków zawiadamia właściciela lub posiadacza zabytku albo nieruchomości lub rzeczy ruchomej, która przestała być zabytkiem, na co najmniej 14 dni przed planowanym terminem włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo wyłączenia tej karty z gminnej ewidencji zabytków.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, zmieniona w 2010 r. istotnie wzmacnia rangę gminnej ewidencji zabytków, poprzez między innymi obowiązek uzgadniania z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków projektów decyzji o ustaleniu o warunków zabudowy i zagospodarowania terenu (WZIZT) oraz projektów budowlanych dotyczących obiektów ujętych między innymi w gminnej ewidencji zabytków.

Zgodnie z art. 21 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami podstawą do sporządzania programów opieki jest gminna ewidencja zabytków.

Gmina Pilica posiada Gminną Ewidencję Zabytków przyjętą Zarządzeniem nr 86/2019 Burmistrza Miasta i Gminy Pilica z dnia 27.09.2019 r. w sprawie przyjęcia gminnej ewidencji zabytków Miasta i Gminy Pilica (zmieniona Zarządzeniem nr 171/2020 z dnia 10.07.2020 r. w sprawie aktualizacji gminnej ewidencji zabytków Miasta i Gminy Pilica). W trakcie prac na GPONZ dokonano aktualizacji gminnej ewidencji zabytków. Ewidencja została opracowana zgodnie z zmianą Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem. Wykaz obiektów dołączono do GPONZ – Załącznik nr 1 i Załącznik nr 2 (stanowiska archeologiczne).

Ewidencja jest dokumentem otwartym – powinna być stale weryfikowana i aktualizowana. Dotyczy to także włączania nowych obiektów do GEZ.

Gmina Pilica jest właścicielem (posiada tytuł prawny) 3 obiektów zabytkowych, ujętych w gminnej ewidencji zabytków. Wykaz został przedstawiony w tabeli poniżej (Tabela nr 2).

Tabela nr 2. Wykaz obiektów zabytkowych stanowiących własność gminy Pilica

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT
1	Dobraków	kościół pw. Podwyższenia Krzyża Św.
2	Sierbowice	kapliczka pw. Nawiedzenia św. Elżbiety
3	Szyce	kapliczka pw. MB Częstochowskiej

Gmina jako właściciel tych zabytków jest ustawowo zobligowana do opieki nad nimi, utrzymywania w dobrym stanie technicznym, przeprowadzania remontów i bieżących konserwacji. Niezależnie od zapisów legislacyjnych gmina powinna dołożyć wszelkich starań, aby stan zabytków, jak i całej przestrzeni publicznej, wpływał pozytywnie na jakość życia mieszkańców, a turystów zachęcać do dłuższych pobytów.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy – analiza SWOT

Analiza SWOT stanowi jedną z najpopularniejszych technik analitycznych, pozwalających na porządkowanie informacji oraz diagnozowanie sytuacji wspólnoty samorządowej w konkretnym aspekcie. Stanowi użyteczną pomoc przy dokonywaniu oceny zasobów i otoczenia danej jednostki samorządu terytorialnego, ułatwia też identyfikację problemów i określenie priorytetów rozwoju. Jej nazwa to skrót od pierwszych liter angielskich słów, stanowiących jednocześnie pola przyporządkowania czynników mogących mieć wpływ na powodzenie planu strategicznego – silne strony, słabe strony, szanse i zagrożenia.

Czynniki rozwoju podzielić można – ze względu na ich pochodzenie – na wewnętrzne, na które społeczność lokalna ma wpływ (silne i słabe strony), oraz na czynniki zewnętrzne – umiejscowione w bliższym i dalszym otoczeniu jednostki (szanse i zagrożenia), na które społeczność lokalna nie ma bezpośredniego wpływu. Jednocześnie czynniki te można podzielić według kryterium charakteru wpływu na społeczność lokalną, dzięki czemu wyróżnić można czynniki: pozytywne, czyli atuty i szanse, oraz negatywne, czyli słabości i zagrożenia.

W Tabeli nr 3 zostały przedstawione silne i słabe strony oraz szanse i zagrożenia dotyczące zasobu zabytkowego, warunków dla realizacji działań w zakresie inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac budowlanych w odniesieniu do nieruchomości zabytkowych, jak również upowszechniania i promowania dziedzictwa materialnego i niematerialnego dla rozwoju gminy Pilica.

Tabela nr 3. Analiza SWOT

CZYNNIKI WEWNĘTRZNE I ZEWNĘTRZNE MAJĄCE WPLYW NA DZIEDZICTWO KULTUROWE GMINY PILICA	
SILNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> • opracowana gminna ewidencja zabytków; • zachowane obiekty architektury sakralnej i kultu religijnego; • okazałe obiekty sakralne oraz zespoły pałacowo-dworsko-folwarczne z założeniami parkowymi; • zachowane w znacznym stopniu układ urbanistyczny miasta Pilicy oraz historyczne układy ruralistyczne wsi; • unikatowy zamek Pilcza w Smoleniu; • zachowane, nieliczne domy drewniane, szalowane deskami; • uchwała na dotacje celowe, na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków; • dotacje w ramach Rządowego Programu Odbudowy Zabytków na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków położonym na obszarze gminy Pilica; • miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obejmujące ochroną obiekty zabytkowe na terenie gminy; • aktywnie działająca Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna w Pilicy; 	<ul style="list-style-type: none"> • stan zabezpieczenia obiektów zabytkowych, postępujący proces ich niszczenia; • niewystarczające środki z budżetu gminy przeznaczone na ochronę zabytków; • niewystarczająca wizualizacja obszaru (niewiele tablic informacyjnych, oznakowań tras, szlaków, miejsc historycznych); • stosunkowo niewielka dbałość właścicieli o obiekty wpisane do gminnej ewidencji zabytków; • niewielka baza turystyczna i gastronomiczna; • brak centrum informacji turystycznej; • brak dotacji na obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków.

<ul style="list-style-type: none"> • oznakowane jurajskie szlaki turystyczne; • tereny objęte prawnymi formami ochrony przyrody: Park Krajobrazowy „Orlich Gniazd”, obszary Natura 2000 „Ostoja Środkowojurajska” i „Buczyny w Szypowicach i Las Niwiski”, użytek ekologiczny „Źródlika w Pilicy-Piaski”, pomniki przyrody, rezerваты przyrody „Smoleń” i „Ruskie Góry”. 	
SZANSE	ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none"> • wzrastająca liczba właściwie przeprowadzanych prac remontowo-budowlanych przez prywatnych właścicieli obiektów zabytkowych; • występowanie obiektów i zespołów zabytkowych mogących zainteresować potencjalnych turystów; • dynamicznie rozwijającą się działalność kulturalna; • rozbudowa ścieżek i tras rowerowych; • modernizacja zabytkowych obiektów na terenie gminy z wykorzystaniem dotacji krajowych i unijnych; • położenie gminy, sprzyjające rozwojowi turystyki; • opracowania strategiczne zmierzające do zrównoważenia rozwoju kultury w regionach wiejskich i realizacja wytyczonych zadań; • uwzględnienie potrzeb ochrony dziedzictwa kulturowego w dokumencie studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz strategii rozwoju gminy; • wspomaganie przedsięwzięć zmierzających do zachowania i kształtowania ładu przestrzennego z utrzymaniem właściwej ekspozycji obiektów zabytkowych i dostosowywaniem nowej zabudowy do wartości historycznych miejsc; • rozwój szlaków turystycznych opartych na dziedzictwie kulturowym; • kreowanie nowych obszarów i produktów turystycznych w oparciu o atrakcyjny sposób zagospodarowania obiektów zabytkowych; • systematyczne opracowywanie aktualizacji dokumentów na poziomie gminy; • rosnąca rola samorządu włączającego się w sferę ochrony dziedzictwa; • wprowadzenie i egzekwowanie polityki ochrony walorów środowiska naturalnego i kształtowania przestrzennego; • możliwość wsparcia finansowego z różnych źródeł, 	<ul style="list-style-type: none"> • brak realnych systematycznych zachęt dla prywatnych inwestycji w zabytki; • pogarszający się stan techniczny niektórych obiektów zabytkowych na terenie gminy; • sezonowość turystyki; • bardzo wysokie koszty remontów obiektów zabytkowych; • spadek zainteresowania turystyką lokalną, w tym agroturystyką na rzecz preferowania turystyki zagranicznej; • zanik tradycji i tożsamości lokalnej, związany ze zmianą stylu życia; • działania inwestycyjne prowadzone m.in. przez prywatnych właścicieli obiektów, w których interes indywidualny inwestora jest przedkładany nad dobro społeczne, tj. dobro zabytku; • samowola budowlana – wprowadzanie elementów obcych, nowej zabudowy, np. nieprzemysłanej, niezgodnej z historyczną kolorystyką; • niedostosowanie sposobu użytkowania niektórych obiektów zabytkowych do ich charakteru; • odpływ wysoko wykwalifikowanej kadry z terenu gminy, migracja zarobkowa młodszych pokoleń i związane z tym zatracanie więzi z regionem; • degradacja i powolne wygaszanie opuszczonych obiektów zabytkowych, w tym zabytkowych parków.

<p>w tym ze środków Unii Europejskiej;</p> <ul style="list-style-type: none"> • wzrost dotacji na prace z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, w tym na prace konserwatorskie i obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków. 	
---	--

7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa główne cele GPOnZ, do których należą:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
- określenie warunków współpracy w właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków,
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Niniejszy GPOnZ jest programem kierunkowym, uwzględniającym także założenia ogólnych planów i opracowań strategicznych, dotyczących rozwoju społeczno-gospodarczego gminy Pilica. Z drugiej strony ideą nadrzędną GPOnZ jest budowanie tożsamości kulturowej regionu i silnych związków mieszkańców z zamieszkałym przez nich terenem i jego przeszłością. Cele i kierunki działań sformułowane są w perspektywie wieloletniej i wykraczają często poza czteroletni okres obowiązywania GPOnZ.

W GPOnZ wyznaczono priorytety, kierunki działań wraz z zadaniami (Tabela nr 4). Zostały one sformułowane w perspektywie wieloletniej i wykraczają często poza czteroletni okres obowiązywania GPOnZ. Możliwy jest podział realizacji zadań na podokresy w powiązaniu z ustawowym obowiązkiem złożenia po 2 latach przez władze gminy sprawozdania z częściowego wykonania GPOnZ. Wykonanie takiego sprawozdania powinno być poprzedzone oceną poziomu realizacji GPOnZ, która powinna uwzględniać: wykonanie zadań, które zostały przyjęte do realizacji w czteroletnim okresie obowiązywania GPOnZ oraz efektywność ich wykonania. Sposób weryfikacji zadań został ujęty w ostatniej kolumnie w Tabeli nr 4.

Priorytety Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami:

PRIORYTET I: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy, jako element rozwoju gospodarczo-społecznego gminy Pilica.

PRIORYTET II: Promocja dziedzictwa kulturowego i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców gminy Pilica.

W ramach powyższych priorytetów określono kierunki działań, które mają być uzyskane przez konkretne, przypisane do nich szczegółowe zadania.

Tabela nr 4. Zakres działań w zakresie ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym gminy Pilica

KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA	SPOSÓB WERYFIKACJI
PRIORYTET I: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy, jako element rozwoju gospodarczo-społecznego gminy Pilica.		
Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania	Umieszczenie na stronie internetowej Urzędu Miasta i Gminy wykazu zabytków znajdujących się na terenie gminy.	Czy i gdzie umieszczono
	Podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków.	Czy pozyskano środki, Z jakich środków, na jakie obiekty, zakres prac
	Kontynuacja w udzielaniu dotacji zgodnie z obowiązującą uchwałą w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków.	Ilość złożonych wniosków, wartość przyznanych dotacji, ilość przyznanych dotacji, na jakie obiekty, zakres prac
	Opracowywanie sprawozdań z realizacji zadań GPOnZ zgodnie z przepisami co dwa lata, następnie przedstawienie sprawozdania na sesji Rady Miasta i Gminy.	Czy opracowano sprawozdania, czy były prezentowane na sesji
	Wprowadzenie i egzekwowanie zasad ochrony materialnego dziedzictwa kulturowego w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.	Czy i jakie zapisy wprowadzono, zmieniono, dla jakich obiektów
	Wspieranie lub prowadzenie prac porządkowych na terenach zabytkowych parków oraz cmentarzach znajdujących się na terenie gminy, po uprzednim zaopiniowaniu zakresu prac i użytych metod z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków (jeżeli jest wymagana zgoda Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków).	Ilość przeprowadzonych prac, gdzie, wartość przeznaczonych środków
	Długofalowa rewaloryzacja zabytkowego układu urbanistycznego miasta Pilica, utrzymanie budynku ratusza w dobrym stanie.	Ilość zaplanowanych prac, ilość przeprowadzonych prac, ilość wydanych środków
Dokumentacja dziedzictwa kulturowego	Coroczna aktualizacja Planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.	Czy aktualizowano Plan
PRIORYTET II: Promocja dziedzictwa kulturowego i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców gminy Pilica.		
Zwiększenie świadomości kulturowej wśród dzieci i młodzieży przez jej włączenie w różne formy aktywności	Organizacja konkursów historycznych, wydarzeń w oparciu o lokalne dziedzictwo kulturowe.	Ilość zorganizowanych konkursów, ich tematyka, z kim współpracowano
	Promowanie imprez folklorystycznych, warsztatów, przeglądów, festiwali, lokalnych obrzędów, jako produktów turystycznych stanowiących o tożsamości gminy.	Ilość odbytych imprez, ilość osób uczestniczących
	Upowszechnianie edukacji w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, poprzez zaangażowanie placówek oświatowych, wychowawczych oraz kościelnych w organizowanie warsztatów, pracowni, szkoleń, wykładów we ścisłej współpracy m.in. z Miejsko-Gminną Biblioteką Publiczną w Pilicy.	Jakie działania zaplanowano, jakie zrealizowano, z kim współpracowano
	Organizacja wycieczek krajoznawczych, rowerowych po najciekawszych miejscach gminy.	

KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA	SPOSÓB WERYFIKACJI
	Stworzenie informacji o kapliczkach/figurach/ krzyżach znajdujących się na terenie gminy w postaci elektronicznej z rozmieszczeniem ww. obiektów.	Ilość opracowanych informacji, ilość odwiedzających stronę internetową
Promocja historii i dziedzictwa kulturowego	Opracowanie ulotek promujących zabytki gminy (również w formie edukacyjnej) do pobrania ze strony internetowej Urzędu Miasta i Gminy.	Czy opracowano, ilość odwiedzających stronę internetową
	Stworzenie trasy turystycznej po kapliczkach/figurach/ krzyżach znajdujących się na terenie gminy w postaci elektronicznej z rozmieszczeniem ww. obiektów.	Ilość opracowanych tras, ilość odwiedzających stronę internetową

8. Instrumentarium realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami

GPOnZ realizowany będzie poprzez wykonanie wskazanych zadań, na rzecz osiągnięcia przyjętych kierunków działań. Podstawę instrumentarium stanowią obowiązujące przepisy prawa oraz zawarte w nich regulacje. Regulacje te dotyczą instrumentów ekonomiczno-prawnych, społecznych oraz finansów publicznych. Zakłada się, że zadania określone w niniejszym GPOnZ będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- **instrumenty prawne**, wynikające z obowiązujących przepisów prawnych:

- wpis do rejestru zabytków,
- decyzje administracyjne z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,
- ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym,
- ustawa Prawo budowlane,
- ustawa Prawo ochrony środowiska,
- ustawa o ochronie przyrody,
- ustawa o gospodarce nieruchomościami,
- ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej,
- ustawa o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu.

- **instrumenty finansowe:**

- dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków,
- korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje,
- współpraca pomiędzy podmiotami publicznymi a sektorem prywatnym w ramach „Partnerstwa publiczno-prywatnego” (PPP).

- **instrumenty społeczne:**

- prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego gminy Pilica),
- edukacja kulturowa,
- pozyskanie poparcia społecznego na rzecz ochrony środowiska kulturowego,
- współdziałanie z organizacjami społecznymi.

• instrumenty koordynacji:

- realizacja projektów i programów gminy Pilica dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego gminy (np. strategia rozwoju gminy, plany rozwoju lokalnego, programy ochrony środowiska przyrodniczego, koncepcje, plany rewitalizacji),
- współpraca z wojewódzkim konserwatorem zabytków,
- współpraca z sąsiednimi samorządami w celu wypracowania wspólnej polityki ochrony środowiska kulturowego i przyrodniczego.

• instrumenty kontrolne:

- aktualizacja i weryfikacja gminnej ewidencji zabytków,
- oceny zmian w zagospodarowaniu przestrzennym gminy Pilica,
- sporządzanie co dwa lata sprawozdania z realizacji GPOnZ oraz aktualizacja GPOnZ związana z ustawowym czteroletnim okresem obowiązywania,
- monitorowanie stanu zachowania i funkcjonowania środowiska kulturowego,
- prowadzenie stałej obserwacji procesów i zjawisk istotnych z punktu widzenia realizacji GPOnZ.

9. Źródła finansowania Gminnego programu opieki nad zabytkami

Zgodnie z obowiązującą ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dbałość o zabytek polega między innymi na zapewnieniu warunków do dokumentowania zabytku, popularyzacji wiedzy o nim, prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz utrzymaniu zabytku i jego otoczenia w jak najlepszym stanie. Finansowanie tych działań jest obowiązkiem nie tylko właściciela zabytku, lecz także każdego podmiotu mającego tytuł prawny do zabytku, a więc trwałych zarządców, użytkowników wieczystych. Dla jednostki samorządu terytorialnego posiadającej tego rodzaju tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest zadaniem własnym. Ochrona zabytków i opieka nad nimi, a także wszelkie działania związane ze zmianą ich funkcji w przestrzeni publicznej oraz ich popularyzacją i udostępnianiem społecznym, mogą być finansowane z różnych źródeł w zależności od typu działań.

Niniejszy rozdział wskazuje możliwości w zakresie pozyskiwania dodatkowych środków ze źródeł pozabudżetowych. Ważne jest, by władze gminy z własnej inicjatywy podjęły próbę wygospodarowania w budżecie środków przeznaczonych na realizację zapisów GPOnZ. Tym bardziej, że znaczna część źródeł zewnętrznych wymaga zapewnienia wkładu własnego w finansowanych przez nie projektach. Główny obowiązek związany z opieką, ochroną oraz finansowaniem wszelkich prac konserwatorskich lub robót budowlanych, spoczywa na właścicielach i użytkownikach obiektów zabytkowych.

Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

• źródła krajowe:

- dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- dotacje wojewódzkie, powiatowe,
- dotacje gminne,
- Fundusz Termomodernizacji i Remontów,
- Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,
- Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW),
- fundusze od fundacji,
- Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków,
- Fundusz Kościelny.

• źródła pozostałe:

- źródła unijne w ramach funduszy strukturalnych,
- źródła pozaunijne – Mechanizm Norweski i Mechanizm Finansowy EOG.

9.1. Dotacje

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź na zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac.

Art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa szczegółowo wykaz działań, które mogą podlegać dofinansowaniu. Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować wyłącznie nakłady konieczne poniesione na przeprowadzenie następujących działań:

- sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich,
- przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych,
- wykonanie dokumentacji konserwatorskiej,
- opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich,
- wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego,
- sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz,
- zabezpieczenie, zachowanie i utwalenie substancji zabytku,
- stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku,
- odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki,
- odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności,
- odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych odrzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych,
- modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności,
- wykonanie izolacji przeciwwilgociowej,
- uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych,
- działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu,
- zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków,
- zakup i montaż instalacji przeciwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Standardowo dotacja udzielana jest w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie powyższych działań. Natomiast wysokość dotacji może zostać zwiększona, nawet do 100% nakładów koniecznych, w wypadku jeżeli:

- zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową,
- wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem, technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych,
- stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Jednocześnie łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, wojewódzkiego konserwatora zabytków bądź

organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, nie może przekraczać wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

• **Dotacje Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków** – są przyznawane zgodnie z Zarządzeniem wewnętrznym nr 2/2021 Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z dnia 4 lutego 2021 r. w sprawie trybu weryfikacji wniosków, przyznawania oraz rozliczania dotacji celowej Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków ze środków finansowych budżetu państwa, w części której dysponentem jest Wojewoda Śląski na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, które zostaną przeprowadzone w roku złożenia wniosku o udzielenie dotacji, zmienionego zarządzeniami wewnętrznymi nr: 2/2020 z dnia 28 lutego 2020 r., 4/2020 z dnia 4 maja 2020 r., 1/2021 z dnia 3 lutego 2021 r. oraz 3/2021 z dnia 12.05.2021 r.

Dodatkowo od 22 kwietnia 2021 r. ŚWKZ posiada możliwość przyznawania dotacji na prace konieczne do wykonania ze względu na uszkodzenie tego zabytku w następstwie: pożaru, wybuchu, wstrząsu sejsmicznego, silnego wiatru, intensywnych opadów atmosferycznych, osuwiska ziemi, powodzi, katastrofy budowlanej lub innego nagłego zdarzenia o podobnym przebiegu, które wystąpiło w okresie 6 miesięcy przed dniem złożenia wniosku. Wnioski można składać przez cały rok na specjalnie przygotowanym druku.

• **Dotacje wojewódzkie i powiatowe**

Dofinansowanie prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków odbywa się na podstawie art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz na podstawie uchwały Sejmiku Województwa/Powiatu w sprawie trybu i zasad przyznawania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy tym zabytku.

Dotacje z budżetu Województwa Śląskiego – zasady i tryb udzielania dotacji określa uchwała nr V/9/6/2015 Sejmiku Województwa Śląskiego z dnia 25 maja 2015 r. w sprawie przyjęcia zasad udzielania dotacji celowych na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków.

• **Dotacje gminne**

Zgodnie z art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, ustawą o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw oraz zgodnie z ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym dofinansowanie na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielone przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest ponadto jej zadaniem własnym. Zasady i tryb postępowania o udzielenie dotacji z budżetu gminy na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków określa odpowiednia uchwała podjęta przez radę gminy.

Dotacje z budżetu Gminy Pilica – zasady udzielania dotacji określa uchwała nr XXVIII/173/2020 Rady Miasta i Gminy w Pilicy z dnia 28 grudnia 2020 r. w sprawie określenia zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, położonym lub znajdującym się na obszarze Miasta i Gminy Pilica.

Dodatkowo gmina udziela dotacji zgodnie z uchwałą nr LXI/419/2023 Rady Miasta i Gminy w Pilicy z dnia 7 września 2023 r. w sprawie określenia zasad udzielania dotacji w ramach Rządowego Programu Odbudowy Zabytków na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków położonym na obszarze gminy Pilica.

9.2. Źródła zewnętrznego finansowania – krajowe

• Rządowy Program Odbudowy Zabytków

Rządowy Program Odbudowy Zabytków jest rządowym programem, który oferuje jednostkom samorządu terytorialnego możliwość wsparcia zadań inwestycyjnych w ramach zadań wnioskodawcy polegających na ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Dofinansowane z programu może być przeznaczone na finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się z ewidencji zabytków, a także na udzielenie przez jednostkę samorządu terytorialnego dotacji o której mowa w art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami podmiotowi trzeciemu z zachowaniem przepisów prawa regulujących przekazywanie takich dotacji.

Każdy samorząd może złożyć maksymalnie 10 wniosków w trzech kategoriach: do 150 000,00 zł, do 500 000,00 zł i do 3 500 000,00 zł.

Dofinansowane może być przyznane w wysokości maksymalnie 98 % wartości inwestycji.

Pełne informacje dotyczące naboru wniosków do programu wraz z instrukcją i ogłoszeniem o naborze znajdują się na stronie Banku Gospodarstwa Krajowego.

• Konkurs „Zabytek Zadbane”

„Zabytek Zadbane” jest corocznym konkursem ogłaszanym przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Nadzór nad konkursem sprawuje Generalny Konserwator Zabytków. Od 2011 r. podmiotem realizującym procedurę konkursową jest Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Konkurs skierowany jest do właścicieli, posiadaczy i zarządców zabytkowych obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Jego celem jest promocja opieki nad zabytkami i upowszechnianie najlepszych wzorów właściwego utrzymania i zagospodarowania obiektów. Charakter edukacyjny konkursu polega na popularyzacji wiedzy dotyczącej właściwego postępowania z zabytkami architektury podczas ich użytkowania oraz w trakcie przeprowadzanych remontów.

Obiekty można zgłaszać w 6 kategoriach:

- 1) Utrwalenie wartości zabytkowej obiektu;
- 2) Rewaloryzacja przestrzeni kulturowej i krajobrazu (w tym założenia dworskie i pałacowe);
- 3) Adaptacja obiektów zabytkowych;
- 4) Architektura i budownictwo drewniane;
- 5) Architektura przemysłowa i budownictwo inżynieryjne;
- 6) Kategoria specjalna: właściwe użytkowanie i stała opieka nad zabytkiem.

• Fundusz Termomodernizacji i Remontów

Celem rządowego programu wsparcia remontów i termomodernizacji jest poprawa stanu technicznego istniejących zasobów mieszkaniowych, ze szczególnym uwzględnieniem ich termomodernizacji. Z programu mogą skorzystać właściciele zasobów mieszkaniowych (gminy, spółdzielnie mieszkaniowe, właściciele mieszkań zakładowych i prywatni właściciele). Jego beneficjentami są także osoby mieszkające w budynkach objętych programem, gdyż poprawia się komfort zamieszkiwania z jednoczesnym zmniejszeniem opłat za energię cieplną.

Program realizowany na podstawie ustawy o wspieraniu termomodernizacji i remontów obejmuje dwa główne moduły – wsparcie przedsięwzięć termomodernizacyjnych i wsparcie przedsięwzięć remontowych. Wprowadza on także dodatkowe wsparcie dla właścicieli budynków mieszkalnych objętych w przeszłości czynszem regulowanym. Wsparcie jest udzielane w postaci tzw. premii, czyli spłaty części kredytu wykorzystanego na realizację przedsięwzięcia. Spłata jest dokonywana ze środków Funduszu Termomodernizacji i Remontów, obsługiwanego przez Bank Gospodarstwa Krajowego i zasilanego ze środków budżetu państwa.

• Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW)

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW) jest głównym źródłem finansowania w Polsce inwestycji proekologicznych. Wraz z wojewódzkimi funduszami ochrony środowiska i gospodarki wodnej NFOŚiGW tworzy system funduszy ekologicznych.

W ramach NFOŚiGW realizowane są projekty termomodernizacji zabytkowych budynków. Remonty termomodernizacyjne przyczynią się do redukcji zużycia energii pierwotnej i końcowej oraz spowodują obniżenie kosztów zużycia energii elektrycznej i ciepłej. Dodatkowo prace remontowe będą miały również walor konserwatorski, gdyż zostaną przeprowadzone w obiektach zabytkowych, cennych dla kultury narodowej.

• Program Kultura – Interwencje

Organizatorem Programu Kultura – Interwencje jest Narodowe Centrum Kultury. Celem strategicznym Programu jest tworzenie warunków dla wzmacniania tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie regionalnym, lokalnym i krajowym poprzez finansowe wsparcie realizacji projektów upowszechniających dorobek kultury i zwiększających obecność kultury w życiu społecznym.

Koncepcja programu została oparta na założeniu, że uczestnictwo w kulturze sprzyja podnoszeniu kompetencji społeczeństwa, tworzeniu warunków do rozwijania aktywności twórczej i przygotowaniu obywateli do aktywnego udziału w różnych formach życia społecznego. O wsparcie w ramach programu Kultura – Interwencje mogą ubiegać się zarówno samorządowe instytucje kultury (z wyłączeniem instytucji współprowadzonych przez Ministra oraz jednostki samorządu terytorialnego), jak i organizacje pozarządowe.

• Finansowanie z fundacji

Kolejną możliwością pozyskiwania funduszy zewnętrznych jest finansowanie pochodzące z fundacji. Można tu wymienić np. fundacje bankowe, Fundację LOTTO Milion Marzeń, Fundację Polska Miedź – KGHM, Fundację PGNiG, Fundację Orange.

• Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków

Dnia 1 stycznia 2018 r. weszły w życie przepisy ustawy z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tworzące Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków jako państwowy fundusz celowy. To jest pierwsze pozabudżetowe źródło ich finansowania. Fundusz początkowo zasilony zostanie z kar administracyjnych oraz nawiązek orzekanych przez sądy za przestępstwa popełniane przeciwko zabytkom. Nowelizacja zakłada wprowadzenie administracyjnych kar pieniężnych w miejsce grzywnien wyznaczanych wskutek postępowań w sprawach o wykroczenia. Grzywny, które były zasądzone przez sądy, były rażąco niskie. Niektórym opłacało się więc niszczyć zabytek, a grzywnę wpisać np. w koszty inwestycyjne. Kary administracyjne są nakładane przez wojewódzkich konserwatorów od 1 stycznia 2018 r.

Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków pozwoli na szybkie dofinansowanie zabytków uszkodzonych, np. wskutek katastrof, jak powódzie czy pożary. Dodatkowe pieniądze pozwolą na pilne ratowanie zabytków, czyli naprawę uszkodzonego dachu, rynien czy powybijanych okien. Środkami Funduszu będzie dysponował Generalny Konserwator Zabytków, działający w imieniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

• Fundusz dopłat z Banku Gospodarstwa Krajowego w Warszawie

Celem rządowego programu bezzwrotnego finansowego wsparcia budownictwa jest zwiększenie zasobu lokali mieszkalnych oraz lokali i pomieszczeń z zakresu pomocy społecznej, służących zaspokajaniu potrzeb osób o niskich i przeciętnych dochodach.

• Fundusz Kościelny

Fundusz Kościelny został powołany na mocy art. 8 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego (Dz. U. Nr 9, poz. 87 z późn. zm.) jako forma rekompensaty dla kościołów za przejęte przez Państwo nieruchomości ziemskie.

Kościelne osoby prawne mogą ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w znaczeniu nadanym przez aktualne ustawodawstwo.

Szczegółowe informacje dotyczące zasad postępowania przy udzielaniu dotacji z Funduszu Kościelnego ogłasza Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji na stronie internetowej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, zwanego dalej „MSWiA” oraz w BIP MSWiA.

9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Jednym z najważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką zabytków są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który corocznie ogłasza stosowne konkursy.

Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego:

• Programy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ochrona Zabytków

Strategicznym celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

W ramach Programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań:

- 1) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania;
- 2) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych);
- 3) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków);
- 4) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków) dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych).

Do programu nie kwalifikują się zadania, które są współfinansowane ze środków europejskich.

O dofinansowanie w ramach programu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie.

• Program „Infrastruktura kultury”

Celem programu jest poprawa warunków funkcjonowania instytucji i obiektów kultury. Przedmiotem dofinansowania mogą być modernizacje i remonty obiektów przeznaczonych na działalność kulturalną i edukacyjną, w zakresie kultury oraz przygotowanie dokumentacji technicznej do inwestycji.

• **Dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na badania archeologiczne**

Celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

W ramach programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań służących ochronie dziedzictwa archeologicznego na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, realizowanych zgodnie z obowiązującymi przepisami w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami:

- 1) niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentacja zasobów dziedzictwa archeologicznego z wykorzystaniem metod tradycyjnych i nowoczesnych, m.in. badań powierzchniowych, prospekcji podwodnej, badań geofizycznych, prospekcji lotniczej, skaningu laserowego;
- 2) opracowanie, wraz z obowiązkową publikacją książkową, wyników przeprowadzonych badań archeologicznych, w tym analiza i konserwacja pozyskanych w ramach tych badań zabytków.

9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe

Poza podstawowymi źródłami finansowania jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków może odbywać się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej.

• **Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (FEnIKS)**

Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (inaczej FEnIKS) na lata 2021-2027 to następca Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko (PO IiŚ). Budżet wynosi ponad 25 miliardów euro (w formie dotacji, instrumentów finansowych i instrumentów łączących finansowanie zwrotne oraz dotacyjne) i będzie przeznaczony na kluczowe projekty środowiskowe, energetyczne oraz transportowe, a także na wsparcie w obszarze kultury i ochrony zdrowia.

Głównym celem Programu jest poprawa warunków rozwoju kraju poprzez budowę infrastruktury technicznej i społecznej zgodnie z założeniami rozwoju zrównoważonego, w tym poprzez m.in. wzmocnienie roli kultury w rozwoju społecznym i gospodarczym. Program ma przyczynić się m.in. do wzmocnienia ochrony zabytków o krajowym i światowym znaczeniu, zarówno ruchomych, jak i nieruchomych. Wsparcie ukierunkowane zostanie na tworzenie odpowiednich warunków infrastrukturalnych stymulujących do aktywnego uczestnictwa w kulturze i w życiu społecznym, w tym eliminację barier w dostępie do kultury dla grup z różnych przyczyn wykluczonych. Zastosowane rozwiązania infrastrukturalne, w tym nowoczesne technologie, umożliwią tworzenie innowacyjnej oferty kulturalnej, rozszerzanie jej o nowe formy działalności i cele lub będą przyczyniać się do zwiększenia atrakcyjności świadczonej oferty, w celu budowania przewag konkurencyjnych w aspekcie zarówno gospodarczym jak i społecznym.

Inwestycje będą wspierały procesy transformacji cyfrowej poprzez rozwój infrastruktury, zakup wyposażenia i technologii umożliwiających rozszerzenie grup odbiorców realizowanej oferty (zwiększenie dostępności kultury poprzez umożliwienie korzystania z niej grupom dotychczas wykluczonym np. niepełnosprawni; zwiększenie zasięgu oferty – upowszechnianie oferty on-line) oraz zapewnienie bezpieczeństwa funkcjonowania w warunkach różnego rodzaju kryzysów (na podstawie doświadczeń związanych z wystąpieniem pandemii Covid-19).

Wsparciem zostaną objęte państwowe i współprowadzone instytucje kultury, biblioteki przechowujące Narodowy Zasób Biblioteczny oraz publiczne szkoły i uczelnie artystyczne. Ponadto o wsparcie mogą ubiegać się jednostki samorządu terytorialnego, ngo oraz kościoły i związki wyznaniowe w zakresie prowadzonej działalności kulturalnej, zlokalizowane na obszarach wpisanych na listę UNESCO lub Pomników Historii.

Zakres wsparcia w ramach celu szczegółowego obejmuje także działania infrastrukturalne mające na celu ochronę i zachowanie otoczenia zabytkowych obiektów. Niejednokrotnie inwestycje będą realizowane w bliskim sąsiedztwie lub na terenie objętym planem rewitalizacji, co wpłynie korzystnie na ogólny rozwój większych obszarów.

Wszystkie ww. typy działań będą mogły być realizowane w formule projektów partnerskich, które przyczynią się do lepszego zarządzania dziedzictwem kulturowym i promowania dziedzictwa kulturowego, co w konsekwencji wpłynie na większą identyfikację społeczeństwa z danym miejscem.

Ochrona, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego i usług w dziedzinie kultury – 700 000 000 euro.

• Fundusze Europejskie na Rozwój Cyfrowy 2021-2027

Priorytet II: Zaawansowane usługi cyfrowe – jednym z celów programu jest stymulowanie rynku ponownego wykorzystywania zasobów kultury i danych naukowych. Powstałe e-usługi powinny zapewnić zdalny dostęp do unikalnych narzędzi oraz umożliwić przetwarzanie, analizę, bezpieczne gromadzenie i archiwizację dużych zbiorów danych, co będzie skutkowało przyspieszeniem rozwoju takich obszarów jak np.: kultura i rozrywka, motoryzacja, e-zdrowie, transport, bezpieczeństwo publiczne, energetyka, technologie finansowe czy rolnictwo.

2.1 Wysoka jakość i dostępność e-usług publicznych – np. tworzenie, rozwój, integracja e-usług publicznych, wykorzystanie potencjału informacji sektora publicznego (ISP) i technologii w administracji z zastosowaniem np. analiz wielkich zbiorów danych oraz metod sztucznej inteligencji.

2.3 Cyfrowa dostępność i ponowne wykorzystanie informacji – np. digitalizacja zasobów kultury, administracji i nauki (m.in. dane z badań naukowych oraz zasobów edukacyjnych finansowanych ze środków publicznych). Program zakłada podejmowanie działań zwiększających otwartość oraz poziom ponownego wykorzystania danych z zasobów kultury (w tym niebędących ISP), nauki i administracji. Wsparcie będzie udzielane również na budowę lub modernizację i udostępnianie rozwiązań informatycznych do prowadzenia zaawansowanej analityki danych z wykorzystaniem nowych technologii.

Beneficjentami Programu mogą być m.in.: instytucje kultury, przedsiębiorcy, obywatele, NGO.

• Kreatywna Europa 2021-2027

Kreatywna Europa (Creative Europe) to program Komisji Europejskiej, którego celem jest wsparcie ponadnarodowych działań europejskich sektorów kultury, audiowizualnego i kreatywnego w obszarze kultury i sztuki przyczyniających się do budowania kompetencji, profesjonalizacji i zwiększania konkurencyjności sektorów na rynku globalnym, wpływ na zwiększanie dostępu do kultury i sztuki, docieranie do nowych grup odbiorców i zwiększanie uczestnictwa w kulturze, rozwój współpracy międzynarodowej oraz wsparcia ponadnarodowego obiegu europejskich dzieł i twórców, ochrony i propagowania różnorodności kulturowej i językowej oraz europejskiego dziedzictwa kulturowego, wykorzystanie technologii i wdrażanie innowacji w sektorach oraz dostosowania sektorów do zmiany cyfrowej.

W ramach nowej edycji Programu istotne będą także wsparcie sektorów w odbudowie po kryzysie wywołanym pandemią COVID-19, zrównoważony rozwój i zielona transformacja sektorów, równość i równouprawnienie oraz włączanie społeczne poprzez kulturę i sztukę.

Program będzie wdrażany poprzez komponenty:

- komponent Media – wspierający działania sektora audiowizualnego,
- komponent Kultura – wspierający działania sektorów kultury i kreatywnego,
- komponent międzysektorowy – wspierający rozwój innowacji w projektach łączących sektory kultury, kreatywny i audiowizualny, a także sektor wysokiej jakości mediów informacyjnych i rozwój umiejętności krytycznego korzystania z mediów.

10. Podsumowanie

GPOnZ stanowi element polityki samorządowej, pozwalający na podejmowanie zaplanowanych działań dotyczących inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kultury. Jako materiał bazowy może być wykorzystywany przez środowiska badawcze i naukowe, właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych oraz osoby zainteresowane kulturą i dziedzictwem kultury. Opracowanie służyć będzie rozwojowi gminy przez dążenie do poprawy stanu zachowania zabytków, eksponowania walorów krajobrazu kulturowego, wykorzystania zabytków na potrzeby społeczne, gospodarcze i edukacyjne.

W GPOnZ wskazano działania skierowane na poprawę stanu zabytków, ich adaptację i rewaloryzację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców i turystów. Dokument uwzględnia uwarunkowania prawne, zewnętrzne oraz wewnętrzne w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego. Wskazane w nim kierunki działania, tzw. priorytety, szczegółowo opisują zakres oraz cel danego zamierzenia. Realizacja celów zawartych w GPOnZ poprawi w lokalnej społeczności świadomość wspólnoty kulturowej, wzmocni lokalne wartości oraz wspólne korzenie.

Określono również źródła finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach wraz z jego otoczeniem. Finansowanie może odbywać się ze źródeł publicznych (np. budżet państwa, budżet własny gminy, budżet jednostek samorządowych – powiatu i województwa, środki unijne, inne źródła zagraniczne), a także ze źródeł prywatnych (osób fizycznych, organizacji pozarządowych – stowarzyszeń, fundacji, osób prawnych itp.).

11. Bibliografia

1. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami
2. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.
3. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym
4. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane
5. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska
6. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody
7. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami
8. Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej
9. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem
10. Materiały udostępnione przez Urząd Miasta i Gminy Pilica
11. Materiały udostępnione przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Katowicach
12. Błażkiewicz H., Pilica. Zarys dziejów miejscowości, Kraków 1992
13. Bogdanowski J., Dawna linia obronna Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Problemy konserwacji i adopcji dla turystyki, w; Ochrona Zabytków, 1964, nr 4
14. Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., Leksykon zamków w Polsce, Warszawa 2007
15. Katalog zabytków sztuki w Polsce, T. I, woj. krakowskie, z. 12: Powiat olkuski, J. Szablowski (red.), Warszawa 1953
16. Szelerewicz M, Górny A., 1986, „Jaskinie Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej”, PTTK „Kraj”, Kraków-Warszawa
17. Bak M., 1997, Archeolodzy w Dolinie Wodącej, Jaskinie Wyżyny Informator, nr. 19 Listopad - Grudzień 1997
18. Przewodnik po Ziemi Olkuskiej - Gminy Klucze i Pilica”, autor O. Dziechciarz, t. II, cz.1, Olkusz 2000
19. Portal Dialekty i Gwary Polskie. Kompendium internetowe, red. H. Karaś <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=opis-dialektow&l2=dialekt-malopolski&l3=krakowskie>
20. K. Cyrek (red.), Jaskinia Biśnik: rekonstrukcja zasiedlenia jaskini na tle zmian środowiska przyrodniczego, Toruń, 2002; Bak M., 1997, Jaskinia Na Bisniku, Jaskinie Wyżyny, Informator, nr. 14 Styczeń - Luty 1997 http://www.sktj.pl/epimenides/jura/nabis_p.html
21. Muzolf B., 1998; Walory kulturowe Doliny Wodącej, Przewodnik po Dolinie Wodącej, WOS, ZZJPK, Katowice-Dąbrowa Górnicza
22. Kot A., Młyny, portal Jura-Pilica-com., <http://www.jura-pilica.com/?mlyny,295>
23. Karta ewidencyjna architektury w budownictwa PDZ ALMA J. Sawiński, 2008 https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-237437/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_24_EN.357936/1
24. Trzy wsie w północnej części gminy Pilica, w: Przegląd Olkuski 28 października 2018 , internet: <https://przeglad.olkuski.pl/trzy-wsie-w-polnocnej-czesci-gminy-pilica/>
25. Kot A., Kaplice, portal Jura-Pilica-com. <http://www.jura-pilica.com/?kaplice,291>
26. A. Olczyk, OT NID w Katowicach, 2015, portal NID Zabytek.pl <https://zabytek.pl/pl/obiekty/pilica-zespol-klasztorny-reformatow>
27. Kot A., Pałac w Wierbce, portal Jura-Pilica-com., <http://www.jura-pilica.com/?palac-w-wierbce,274>
- Kot A., Cmentarze, portal Jura-Pilica-com, <http://www.jura-pilica.com/?cmentarze,271>
28. A. Bednarska, OT NID w Katowicach, 24-11-2015 r., Portal NID Zabytek.pl, [https://zabytek.pl/pl/obiekty/pilica-zespol-palacowo-parkowy\(dostep: 20.07.2023\)](https://zabytek.pl/pl/obiekty/pilica-zespol-palacowo-parkowy(dostep: 20.07.2023))
29. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta i Gminy Pilica, t.I Uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego, projekt 2023 https://www.pilica.bip.jur.pl/dokumenty/202304_TOM_I_SUIKZP_PILICA.pdf; A. Kot, strona internetowa Jura-pilica.com <http://www.jura-pilica.com/?etnografia,330>

30. I. Stąpor, kultura ludowa Krakowiaków zachodnich, portal dialektologia polska <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=opis-dialektow&l2=dialekt-malopolski&l3=krakowskie&l4=krakowskie-kultura>
31. Adamezyk S., Ludność żydowska Pilicy w drugiej połowie XVII wieku, w: Almanach Historyczny, 2002, t. 4, s. 151; Błażkiewicz H., Dzieje parafii Pilica, Kraków 1988
32. Portal Świątokrzyski Sztetl, Ośrodek Edukacyjno-Muzealny, Pilica, http://swietokrzyskisztetl.pl/asp/pl_start.asp?typ=14&menu=83&sub=9
33. Kot A., Czasy nieudokumentowane, portal Jura-Pilica-com., <http://www.jura-pilica.com/?czasy-nieudokumentowane,18>
34. (dostęp: 14.07.2023)
35. K. R. Prokop, Staropolskie sylwetki pilickie XIV-XIX w., Pilica 2013
36. Kot A., 1802-1822 Teodora Kownacka, portal Jura-Pilica.com <http://www.jura-pilica.com/?1802-1822-teodora-kownacka,29>
37. www.nid.pl
38. www.nimoz.pl
39. www.zabytek.pl
40. www.stat.gov.pl/gus
41. www.isap.sejm.gov.pl

12. Spis tabel

1. Tabela nr 1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków z terenu gminy Pilica
2. Tabela nr 2. Wykaz obiektów zabytkowych stanowiących własność gminy Pilica
3. Tabela nr 3. Analiza SWOT.
4. Tabela nr 4. Zakres działań w zakresie ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym gminy Pilica

13. Załączniki

Załącznik nr 1. Spis obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków gminy Pilica

LP.	MIJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT/ZESPÓŁ	UWAGI
1	Biskupice	dz. nr 928	cmentarz z I wojny światowej	
2	Biskupice	nr 10	dwór	
3	Biskupice	ob. bez nr, dz. nr 780	dom mieszkalny	
4	Biskupice	nr 16a	dom mieszkalny	
5	Biskupice	nr 47	klasztor w zespole kościelno-klasztornym Ojców Reformatorów	Rejestr zabytków nr A/2/99 z dnia 30.04.1999 r.
6	Biskupice	nr 47	kościół pw. Najświętszego Imienia Jezus w zespole kościelno-klasztornym Ojców Reformatorów	Rejestr zabytków nr A/1/99 z dnia 30.04.1999 r.
7	Cisowa	bez nr, dz. nr 117	dom mieszkalny	
8	Dobraków	dz. nr 122/4	kościół pw. Podwyższenia Krzyża Św.	
9	Dzwono-Sierbowice	nr 51	kościół pw. Najświętszego Serca Jezusowego	
10	Dzwonowice	przy nr 51a, dz. nr 178	kapliczka pw. św. Anny	

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT/ZESPÓŁ	UWAGI
11	Jasieniec	naprzeciwko nr 8, dz. nr 98	kapliczka pw. Serca Jezusowego	
12	Kidów	ul. Starowiejska 4	plebania w zespole kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja	
13	Kidów	ul. Starowiejska 6	kościół parafialny pw. św. Mikołaja wraz z najbliższym otoczeniem w zespole	Rejestr zabytków nr A/199/06 z dnia 09.10.2006 r.
14	Kidów	ul. Starowiejska 6	ogrodzenie z bramą i kapliczkami w zespole kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja	
15	Kidów	ul. Starowiejska	cmentarz parafialny	
16	Kleszczowa	nr 48	dom mieszkalny	
17	Kleszczowa	nr 71	młyn Makieli z wyposażeniem	
18	Kocikowa	przy nr 7, dz. nr 1053	kaplica filialna pw. MB Częstochowskiej	
19	Pilica	Ograniczony ul. Zawierciańska, Wolności, Żarnowiecką, Łazienną, Armii Krajowej, Markowską, Księżną, Różaną	średniowieczny układ urbanistyczny miasta	Rejestr zabytków nr A/1513/93 z dnia 26.02.1993 r.
20	Pilica	pl. A. Mickiewicza 27	dom mieszkalny	
21	Pilica	ul. Barbary 9	dom mieszkalny	
22	Pilica	ul. Krakowska 2	dom mieszkalny	
23	Pilica	ul. Krakowska 4	dom mieszkalny	
24	Pilica	ul. Krakowska 8	kościół szpitalny pw. św. Jerzego	
25	Pilica	ul. Krakowska 8	przysłup dom ubogich, ob. dom mieszkalny	
26	Pilica	ul. Księżna 12	wikariat w zespole kościoła parafialnego św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty	
27	Pilica	ul. Łazienna 3	szkoła żydowska, ob. dom mieszkalny	
28	Pilica	ul. Reformacka 2	dom mieszkalny	
29	Pilica	ul. 3 Maja 24	dom mieszkalny	
30	Pilica	ul. 3 Maja 29	dom mieszkalny	
31	Pilica	ul. Mickiewicza, dz. nr 1228	cmentarz ewangelicki	
32	Pilica	ul. Mickiewicza 35	zagroda	
33	Pilica	ul. Osiedle Wilcze Doły, dz. nr 1112, obręb Pilica	nowy cmentarz żydowski	
34	Pilica	ul. Partyzantów, dz. nr 758	kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty wraz z otoczeniem w zespole	Rejestr zabytków nr A/1587/95 z dnia 28.02.1969 r.

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT/ZESPÓŁ	UWAGI
35	Pilica	ul. Partyzantów, dz. nr 758	ogrodzenie wraz z murem oporowym, arkadą, schodami (po pn.-wsch. stronie kościół), schodami przy dzwonnicy w zespole kościoła parafialnego św. Jana Chrzyciela i św. Jana Ewangelisty	
36	Pilica	ul. Partyzantów, dz. nr 758	dzwonnica w zespole kościoła parafialnego św. Jana Chrzyciela i św. Jana Ewangelisty	Rejestr zabytków nr A/1588/95 z dnia 03.03.1969 r.
37	Pilica	ul. Partyzantów 4	plebania w zespole kościoła parafialnego św. Jana Chrzyciela i św. Jana Ewangelisty	
38	Pilica	ul. Piaskowa	dzwonnica w zespole kościoła pw. św. Piotra i Pawła	
39	Pilica	ul. Piaskowa	ogrodzenie z bramką w zespole kościoła pw. św. Piotra i Pawła	
40	Pilica	ul. Piaskowa	plebania w zespole kościoła pw. św. Piotra i Pawła	
41	Pilica	ul. Senatorska 4	dom mieszkalny	
42	Pilica	ul. Senatorska 5	dom mieszkalny	
43	Pilica	ul. Senatorska 6a	dom mieszkalny	
44	Pilica	ul. Senatorska 13	dom mieszkalny, ob. restauracja	
45	Pilica	ul. Strażacka 1	synagoga, ob. budynek nieużytkowany	
46	Pilica	ul. Zamkowa 1	portiernia (kordegarda) w zespole pałacowo-parkowym	Rejestr zabytków nr A/1613/95 z dnia 22.05.1961 r.
47	Pilica	ul. Zamkowa 5	pałac w zespole pałacowo-parkowym	Rejestr zabytków nr A/1613/95 z dnia 22.05.1961 r.
48	Pilica	ul. Zamkowa 5	oficyny w zespole pałacowo-parkowym	Rejestr zabytków nr A/1613/95 z dnia 22.05.1961 r.
49	Pilica	ul. Zamkowa 5	fortyfikacje bastionowe w zespole pałacowo-parkowym	Rejestr zabytków nr A/1613/95 z dnia 22.05.1961 r.
50	Pilica	ul. Zamkowa 5	park w zespole pałacowo-parkowym	Rejestr zabytków nr A/1613/95 z dnia 22.05.1961 r.
51	Pilica	ul. Zawierciańska 6-6A	dworek	
52	Pilica	ul. Zawierciańska dz. nr 775, 757/2, obręb Pilica	cmentarz parafialny	
53	Pilica	ul. Zawierciańska	kaplica cmentarna	
54	Podleśna	nr 3	dom mieszkalny	
55	Siadcza	nr 2	dom mieszkalny	
56	Siadcza	nr 7	dom mieszkalny	
57	Sierbowice	dz. nr 712	kaplica pw. Nawiedzenia św. Elżbiety	

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT/ZESPÓŁ	UWAGI
58	Sierbowice	nr 14	dom mieszkalny	
59	Smoleń		zamek w zespole wzgórze zamkowego	
60	Smoleń	nr 61	dwór w zespole wzgórze zamkowego	
61	Smoleń		założenie przestrzenno-krajobrazowe: aleja, wzgórze zamkowe z ruiną zamku, dwór	Rejestr zabytków nr A/1275/81 z dnia 17.12.1981 r.
62	Szyce	ul. Reymonta przy nr 5, dz. nr 749	kaplica pw. MB Częstochowskiej	
63	Szyce	ul. Kościuszki nr 53 (d. nr 53)	dom mieszkalny	
64	Szyce	ul. Kościuszki nr 97 (d. nr 97)	dom mieszkalny	
65	Szyce	ul. Kościuszki nr 101 (d. nr 101)	dom mieszkalny	
66	Szyce	ul. Kościuszki 145 (d. nr 145)	dom mieszkalny	
67	Wierbka	ul. Moesa, dz. nr 366/13	pałac w zespole pałacowym	Rejestr zabytków nr A/1220/76 z dnia 09.06.1976 r.
68	Wierbka	ul. Moesa, dz. nr 366/13	park w zespole pałacowym	Rejestr zabytków nr A/1220/76 z dnia 09.06.1976 r.
69	Wierbka	ul. Główna 135	fabryka papieru, ob. Zakład Sprzętu Elektroinstalacyjnego Ospel S. A.	
70	Wierbka	ul. Główna 135A	dom mieszkalny, ob. ośrodek zdrowia	
71	Wierbka	ul. Główna 135B	dom mieszkalny	
72	Wierbka	ul. Główna 133	dom robotniczy, ob. dom mieszkalny	
73	Wierbka	ul. Maleszyńska 12	młyn z wyposażeniem	
74	Wierbka	ul. Kościelna	relikt stopnia piętrzącego na trasie kanału zasilającego dawną Papiernię	
75	Wierzbica	k. nr 20	kaplica dojazdowa pw. św. Zofii	
76	Wierzbica	k. nr 69	kapliczka	
77	Wierzbica	k. nr 103	kapliczka	
78	Wierzbica	k. nr 106	kapliczka	
79	Wierzbica	nr 57	dom mieszkalny	
80	Wierzbica	nr 67	zagroda	
81	Wierzbica	nr 106	zagroda	
82	Wierzbica	nr 107	dom mieszkalny	
83	Zarzecze	dz. nr 8	kościół Marków pw. św. Walentego – ruina	

Załącznik nr 2. Stanowiska archeologiczne na terenie gminy Pilica

Lp.	Nr obszaru	Nr stanowiska na obszarze	Nr stanowiska w miejscowości	Miejscowość	Chronologia	Klasyfikacja kulturowa	Funkcja
1	92-53	7	1	Sierbowice	późna epoka brązu i/lub wczesna epoka żelaza	kultura łużycka	śląd osadnictwa
2	92-53	8	1	Szyce	epoka brązu	-	śląd osadnictwa
3	92-53	9	2	Szyce	prahistoria eneolit?	- -	śląd osadnictwa śląd osadnictwa
4	92-53	10	3	Szyce	późne średniowiecze/ okres nowożytny	-	śląd osadnictwa
5	92-54	13	1	Jasieniec	późne średniowiecze/ wczesny okres nowożytny	-	śląd osadnictwa
6	92-54	14	2	Jasieniec	późne średniowiecze/ wczesny okres nowożytny	-	śląd osadnictwa
7	92-54	15	3	Jasieniec	eneolit późne średniowiecze/ wczesny okres nowożytny	- -	śląd osadnictwa śląd osadnictwa
8	92-54	16	4	Jasieniec	późne średniowiecze/ okres nowożytny	-	osada
9	92-54	17	1	Podleśna	późne średniowiecze/wczesny okres nowożytny	-	śląd osadnictwa
10	92-54	18	2	Podleśna	prahistoria	-	śląd osadnictwa
11	92-54	19	3	Podleśna	okres nowożytny	-	śląd osadnictwa
12	92-54	7	1	Solca	prahistoria neolit	-	śląd osadnictwa śląd osadnictwa
13	92-54	8	2	Solca	mezeolit	-	śląd osadnictwa
14	92-54	9	3	Solca	późne średniowiecze/ wczesny okres nowożytny	-	śląd osadnictwa
15	92-54	10	4	Solca	neolit?	-	śląd osadnictwa
16	92-54	11	5	Solca	późne średniowiecze/ okres nowożytny	-	
17	92-54	12	6	Solca	późne średniowiecze	-	kopiec
18	92-54	3	4	Szyce	prahistoria	-	śląd osadnictwa
19	92-54	4	5	Szyce	prahistoria eneolit	- -	śląd osadnictwa śląd osadnictwa
20	92-54	5	6	Szyce	eneolit?	-	śląd osadnictwa
21	92-54	6	7	Szyce	eneolit? okres nowożytny	-	pracownia śląd osadnictwa
22	93-53	25	2	Dzwonowice	okres pradziejowy	pradziejowa	śląd osadnictwa
23	93-53	26	3	Dzwonowice	okres pradziejowy	pradziejowa	śląd osadnictwa

Lp.	Nr obszaru	Nr stanowiska na obszarze	Nr stanowiska w miejscowości	Miejscowość	Chronologia	Klasyfikacja kulturowa	Funkcja
24	93-53	23	5	Pilica	halsztat	łużycka	osada
25	93-53	24	6	Pilica	okres pradziejowy	pradziejowa	śląd osadnictwa
26	93-53	29	7	Pilica	epoka kamienia (paleolit)	-	śląd osadnictwa
27	93-54	8	1	Dobra	okres pradziejowy okres nowożytny	pradziejowa -	śląd osadnictwa śląd osadnictwa
28	93-54	9	2	Dobra-Kolonia	paleolit schyłkowy	-	śląd osadnictwa
29	93-54	10	1	Kidów	okres nowożytny	-	śląd osadnictwa
30	93-54	2	1	Przychody-Dwór	okres nowożytny	-	osada
31	93-54	3	2	Przychody-Dwór	okres nowożytny	-	śląd osadnictwa
32	93-54	12	1	Siadczą	okres nowożytny	-	śląd osadnictwa
33	93-54	6	2	Wierbka	okres wpływów rzymskich	przeworska	śląd osadnictwa
34	93-54	7	3	Wierbka	paleolit schyłkowy	-	śląd osadnictwa
35	93-54	1	1	Wierbka-Maleszyny	okres nowożytny	-	osada
36	93-54	4	1	Wierzbica	okres wpływów rzymskich	przeworska	śląd osadnictwa
37	93-54	5	2	Wierzbica	okres pradziejowy	pradziejowa	śląd osadniczy
38	93-54	11	3	Wierzbica	okres pradziejowy	pradziejowa	śląd osadnictwa
39	93-55	49	1	Dobraków	XVII w.	-	osada
40	93-55	50	2	Dobraków	XVII w. XVIII/XIX w.	- -	osada osada
41	93-55	51	3	Dobraków	XVII w.	-	osada
42	93-55	52	4	Dobraków	XVII w.	-	osada
43	93-55	53	5	Dobraków	XVII w. XVIII/XIX w.	- -	osada osada
44	93-55	54	6	Dobraków	XVII w.	-	osada
45	93-55	55	1	Podleśna	XVIII w.	-	osada
46	93-55	40	4	Wierzbica	wczesne średniowiecze XVI w.	- -	osada osada
47	93-55	41	5	Wierzbica	XVII w.	-	osada
48	93-55	42	6	Wierzbica	XVII/XVIII w.	-	osada
49	93-55	43	7	Wierzbica	XVIII w.	-	osada
50	93-55	44	8	Wierzbica	XVII/XVIII w.	-	osada
51	93-55	45	9	Wierzbica	XVI/XVII w.	-	osada
52	93-55	46	10	Wierzbica	XV w.	-	śląd osadnictwa
53	93-55	47	11	Wierzbica	XVII/XVIII w.	-	osada
54	93-55	48	12	Wierzbica	XVII/XVIII w.	-	osada
55	94-53	36	4	Biskupice	okres pradziejowy	pradziejowa	śląd osadnictwa
56	94-53	39	2	Biskupice	okres średniowiecza	-	śląd osadnictwa

Lp.	Nr obszaru	Nr stanowiska na obszarze	Nr stanowiska w miejscowości	Miejscowość	Chronologia	Klasyfikacja kulturowa	Funkcja
57	94-53	40	3	Biskupice	okres średniowiecza	-	śląd osadnictwa
58	94-53	41	4	Biskupice	okres pradziejowy	pradziejowa	śląd osadnictwa
59	94-53	33	1	Kocikowa	okres pradziejowy	pradziejowa	śląd osadnictwa
60	94-53	34	2	Kocikowa	okres pradziejowy	pradziejowa	śląd osadnictwa
61	94-53	35	3	Kocikowa	halsztat	łużycka	osada
62	94-53	37	4	Kocikowa	okres pradziejowy	pradziejowa	śląd osadnictwa
63	94-53	3	8	Pilica	XVI-XIX w.	-	palazzo in fortezza
64	94-53	5	9	Pilica	okres pradziejowy	pradziejowa	śląd osadnictwa
65	94-53	6	10	Pilica	późne średniowiecze	-	osada
66	94-53	7	11	Pilica	średniowiecze	-	śląd osadnictwa
67	94-53	8	12	Pilica	okres nowożytny	-	śląd osadnictwa
68	94-53	9	13	Pilica	późne średniowiecze	-	śląd osadnictwa
69	94-53	10	14	Pilica	późne średniowiecze	-	śląd osadnictwa
70	94-53	38	15	Pilica	okres nowożytny	-	osada
71	94-53	42	16	Pilica	wczesne średniowiecze	-	śląd osadnictwa
72	94-53	43	17	Pilica	halsztat	łużycka	śląd osadnictwa
73	94-53	44	18	Pilica	halsztat średniowiecze	łużycka -	osada śląd osadnictwa
74	94-53	45	19	Pilica	halsztat	łużycka	śląd osadnictwa
75	94-53	46	20	Pilica	okres pradziejowy	pradziejowa	osada
76	94-53	11	1	Złożeniec	późne średniowiecze	-	śląd osadnictwa
77	94-53	12	2	Złożeniec	okres nowożytny	-	osada
78	94-53	13	3	Złożeniec	halsztat	łużycka	śląd osadnictwa
79	94-54	8	1	Cisowa	paleolit schyłkowy	-	śląd osadnictwa - pracownia?
80	94-54	13	2	Cisowa	późny neolit/wczesny brąz	-	śląd osadnictwa
81	94-54	9	1	Kleszczowa	paleolit środkowy lub górnny? epoka kamienia	- -	śląd osadnictwa śląd osadnictwa
82	94-54	19	1	Kleszczowa	okres nowożytny	-	śląd osadnictwa
83	94-54	20	2	Kleszczowa	XVII-XVIII w. okres pradziejowy	- pradziejowa	śląd osadnictwa śląd osadnictwa
84	94-54	25	1	Kolonia Dobra	epoka brązu - halsztat	łużycka	śląd osadnictwa
85	94-54	1	1	Pilica	XVI-XVII w.	-	ruiny tzw. kościółka marków
86	94-54	2	2	Pilica	okres nowożytny	-	osada tzw. „Stara Pilica”
87	94-54	3	3	Pilica	XIV-XVI w. okres nowożytny	- -	kościół Św. Piotra i Pawła dzwonnica
88	94-54	21	4	Pilica	okres nowożytny	-	śląd osadnictwa

Lp.	Nr obszaru	Nr stanowiska na obszarze	Nr stanowiska w miejscowości	Miejscowość	Chronologia	Klasyfikacja kulturowa	Funkcja
89	94-54	10	1	Sławniów	okres nowożytny	-	śląd osadnictwa
90	94-54	11	2	Sławniów	okres pradziejowy	pradziejowa	śląd osadnictwa
91	94-54	12	3	Sławniów	okres nowożytny	-	śląd osadnictwa
92	94-54	16	4	Sławniów	paleolit schyłkowy	-	śląd osadnictwa
93	94-54	17	5	Sławniów	okres nowożytny	-	osada
94	94-54	18	6	Sławniów	okres nowożytny	-	osada
95	94-54	22	7	Sławniów	okres nowożytny	-	osada
96	94-54	23	8	Sławniów	okres pradziejowy	pradziejowa	śląd osadnictwa
97	94-54	14	2	Smoleń	okres nowożytny	-	osada
98	94-54	15	3	Smoleń	okres nowożytny	-	osada
99	94-54	4	4	Smoleń	późne średniowiecze	-	zamek
100	94-54	24	1	Wierbka	paleolit schyłkowy	-	śląd osadnictwa
101	94-55	3	3	Kleszczowa	XVI-XVII w.	-	osada
102	95-53	32	4	Złożeniec	-	-	schronisko
103	95-53	33	5	Złożeniec	XII-XIV w.	-	śląd osadnictwa
					XV-XVI w.	-	osada
104	95-53	34	6	Złożeniec	XIV-XVI w.	-	osada
					XVI-XVII w.	-	śląd osadnictwa
105	95-53	35	7	Złożeniec	XIV-XVI w.	-	śląd osadnictwa
106	95-53	36	8	Złożeniec	XIV-XVI w.	-	śląd osadnictwa
					XVI-XVIII w.	-	osada